

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI**

**MUHAMMED HAMİDULLAH'IN GÜNÜMÜZ
FİKİH PROBLEMLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ**

**Hazırlayan
Betül ZİRH COŞKUN**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER**

Yüksek Lisans Tezi

**Aralık 2019
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI**

**MUHAMMED HAMİDULLAH'IN GÜNÜMÜZ
FIKİH PROBLEMLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Betül ZİRH COŞKUN**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER**

**Aralık 2019
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Betül ZİRİH COŞKUN

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Başlığı: Muhammed Hamidullah'ın Günümüz Fıkıh Problemlerine İlişkin Görüşleri

İNTİHAL FORMU

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ... sayfalık kısmına ilişkin .../.../2019 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı: % ... dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Giriş dahil
- 2- Ana Bölümler dahil
- 3- Sonuç dahil
- 4- Alıntılar dahil/hariç
- 5- Kapak hariç
- 6- Önsöz ve Teşekkür hariç
- 7- İçindekiler hariç
- 8- Kaynakça hariç
- 9- Özet hariç
- 10- Yedi (7) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. .../.../2019

Adı Soyadı : Betül Zirh Coşkun
Öğrenci No : 4030731602
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : İslam Hukuku
Program Adı : Yüksek Lisans

Danışman: Adı/İmza
Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER

Öğrenci Adı/İmza
Betül Zirh Coşkun

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Muhammed Hamidullah’ın Günümüz Fıkıh Problemlerine İlişkin Görüşleri” adlı dönem projesi Erciyes Üniversitesi lisanüstü tez önerisi ve tez yazma yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Betül ZİRH COŞKUN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

KABUL VE ONAY

Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER danışmanlığında Betül Zirh COŞKUN tarafından hazırlanan **“MUHAMMED HAMİDULLAH'IN GÜNÜMÜZ FIKIH PROBLEMLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

29 / 11 / 2019

JÜRİ:

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER

Üye : Doç. Dr. Menderes GÜRKAN

Üye : Doç. Dr. İbrahim YILMAZ

ONAY

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun... 06/01/2020 tarih ve 01 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Kenan GÜLLÜ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bazı insanlar ve serleri, hizmetleri ve talebeleriyle her dönemde yaşamaya devam eder. Bu büyük şahsiyetler yaşadıkları toplumun yüz akı sayılıyor ve öyle kolay kolay da unutulmuyorlar. İşte yaptığı çalışmalarla Müslüman topluma ciddi anlamda katkısı olan şahsiyetlerden biri de Muhammed Hamidullah'dır (1908-2002). Son dönem İslâm literatürünün sahip olduğu birçok eser bu fedakâr ve ilim aşığı şahsiyet tarafından yazılmıştır. Hamidullah'ın samimî ve gönüllü gayretleri aynı zamanda birçok İslâm araştırmacısının yetişmesine vesile olmuştur. Bu nedenle gerek şahsı gerekse eserleri pek çok araştırmanın konusu haline gelmiştir.

Hamidullah hakkında yapılan araştırmalar incelendiğinde özellikle onun siyer ve İslâm hukuku alanındaki araştırmaları üzerinde yoğunlaştığı fark edilmektedir. Muhammed Hamidullah'ın günümüz fıkıh problemlerine dair görüşlerini kaleme aldığımız bu eser bu yönüne bir nebze de olsa ışık tutmaya çalışacaktır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Hamidullah'ın hayatı, kişiliği ve eserlerini konu edinmektedir. İkinci bölüm ise günümüz modern fıkıh problemlerine ilişkin görüşleri açıklamaktadır.

Böyle bir çalışmaya imkân sunan Erciyes Üniversitesi'ne teşekkür ediyorum. Üzerimde emeği olan başta Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER olmak üzere, Doç. Dr. Menderes Gürkan, Doç. Dr. İbrahim YILMAZ hocama ayrı ayrı teşekkürlerimi arz ediyorum. Özellikle çalışma süreci boyunca maddi-manevi desteğini, deneyimini benden esirgemeyen canım babama (Mehmet Zirh), anneme, eşime (Ömer Coşkun) ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Bilhassa araştırma yapmak ve çalışmak için yanında olmadığım kızım Esmenur'a ve bitirmeyi çok istediğim yüksek lisans çalışmam için gurbete katlanmaya gönüllü olan ve hissiyatımın dağıldığı zamanlarda desteğini esirgemeyen, ayrıca konu seçiminde, kaynak bulmada bana destek olan değerli eşim Ömer Bey'e minnettarlık ve teşekkürü bir borç bilirim.

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN GÜNÜMÜZ FIKIH PROBLEMLERİN İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019
Danışman: Dr. Osman BAYDER

ÖZET

Muhammed Hamidullah Müslüman ilim dünyası üzerinde büyük etki bırakan Hint asıllı alimlerinden biridir. Hamidullah, geçmişi tetkik ve tespitinde titiz bir araştırmacı olmasının yanında günümüz ilmî ve kültürel birikimini orijinal dilinden takip edip değerlendirebilen bir entelektüel ve fikir adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede onun günümüz fıkıh problemlerine ilişkin görüşlerinin bilinmesinin İslam hukuk mirasının doğru okunması ve algılanmasına katkı sağlayacağı açıktır. Bu sayede İslam hukukunun, küreselleşen dünyanın ortak hukuk arenasında, varislerince en iyi şekilde temsil edilme imkânı daha yüksek olacaktır.

Bu çerçevede Muhammed Hamidullah'ın günümüz fıkıh problemlerine ilişkin görüşlerinin incelendiği bu çalışmada öncelikle Hamidullah'ın hayatı ve temel hukuki fikirleri yanında Hamidullah'ın modern sorunlar ile ilgili görüş ve değerlendirmeleri ele alınarak bunların günümüze olan yansımaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İslam Hukuku, Muhammed Hamidullah, Günümüz Fıkıh Problemleri

MUHAMMED HAMIDULLAH'S VIEWS ON CONTEMPORARY FIQH PROBLEMS

Erciyes University, Institute of Social Sciences
Master's Thesis, July 2019
Supervisor: Dr. Osman BAYDER

ABSTRACT

Dr. Muhammad Hamidullah is a scholar of Indian descent who has great influence on Islamic fundamental sciences and the Muslim world in general. Although he was born in Hyderabad (India), he spent much of his life teaching and writing books on Islamic sciences (Qur'an, Hadith and Fiqh) in Paris. He is fluent in Turkish, Russian, Latin and German, as well as being fluent in different languages of the world, including Arabic, Persian, Urdu, English and French. His works have been collected mainly in French, English as well as in the history of Islamic history and Urdu. Hamidullah's work on the subjects of the Siyer, which is not often addressed by other scientists, has made a significant contribution to the literature of Siyer.

In this study, Muhammad Hamidullah's views on contemporary fiqh problems are examined. The study consists of an introduction and two parts. In the introductory part, the subject and the limits of the thesis, the resources used and the method used in the study are discussed. In the first chapter, Hamidullah's life, works and basic legal ideas are examined. In the second part, which is the main part of our thesis, Hamidullah's views and evaluations on modern problems are discussed and their reflections on the present day are emphasized.

Keywords: Islamic Law, Muhammad Hamidullah, Contemporary Fiqh Problems

İÇİNDEKİLER

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN GÜNÜMÜZ FIKIH PROBLEMLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
İNTİHAL FORMU	ii
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	iii
KABUL ONAY	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
C. Araştırmanın Kaynakları	2
D. Literatür Değerlendirmesi	3

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI, ESERLERİ VE USÛL-İ FIKIH İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

A. HAYATI	4
1. Doğumu ve Ailesi.....	4
2. Eğitimi	5
3. Türkiye'yi Ziyareti	8
4. Fransa'daki Günleri.....	8
5. Hamidullah'ın Kutsal Toprakları Ziyareti.....	9
6. Akademik Görevleri	10

B. ESERLERİ	12
C. FIKİH ve USÛLE DAİR TEMEL GÖRÜŞLERİ	16
1. Şer’i Hükümler	17
2. İslam Hukukunun Kaynakları ve Hakkındaki Görüşleri	18
a. Kitâb.....	20
b. Sünnet	20
c. İcma.....	22
d. İctihad	25
e. Örf-Adet.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİDULLAH’IN ÇAĞDAŞ FIKİH PROBLEMLERİNE

İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

A. İBADET KONULARI	30
1. Tercüme ile Namaz	30
2. Zekât Nisabı	32
3. Zekâtın Kime Verileceği	33
B. KADIN	34
1. Çok eşlilik.....	34
2. Kadının İmamlığı	34
3. Kadınların Askerliği Meselesi.....	35
4. Kadının Devlet Başkanlığı	36
C. GAYRİMÜSLİMLER.....	38
1. Gayrimüslimler ile ilişkiler	38
2. Müslüman Olmayanlarla Evlilik	40
3. Gayrimüslimler ve İbadet Yerleri.....	42
4. İrtidât	43
5. Gayrimüslim Devletlerden Yardım Alma	44
6. Gayrimüslim Devlette Müslümanlar	44

D. GÜNDELİK KONULARA İLİŞKİN HELAL VE HARAMLAR.....	45
1. Organ Nakli	45
2. Şans Oyunları	46
3. Müzik.....	47
4. Karma Eğitim	48
5. İslam Hukukunda Avukatlık Mesleği.....	49
E. İSLAM EKONOMİSİ	49
1. Faiz	50
2. Faizsiz bankacılık Kooperatif.....	51
3. İslami Sigortacılık	52
F. DEVLET BAŞKANLIĞI VE HİLAFET	54
1. Devlet Başkanı Seçilme Vasıfları.....	54
2. Halife'nin Kureyş'ten Olma Meselesi.....	54
3. Seçici Organ ve Seçim Usulü	58
4. Halifenin Görev ve Yetkileri	60
5. Hükümet Sistemi	62
6. Modern Dönemde Hilafet.....	63
SONUÇ.....	64
KAYNAKÇA	66
ÖZGEÇMİŞ.....	75

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser.
a.g.m.	: adı geçen makale.
s.a.v.	: sallallahu aleyhi ve sellem
b.	: bin, b.
bk.	: Bakınız
c.	: cilt
d.	: doğum yeri
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
h.	: hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
m.	: miladi
md.	: madde
m.ö.	: milattan önce,
m.s.	: milattan sonra
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden, tahkik eden
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: sayfa
trc.	: Tercüme, tercüme eden

GİRİŞ

Bilindiği üzere Hamidullah'ın diğer birçok İslam ülkesinin yanı sıra özellikle Türkiye'deki İslami ilimler alanındaki anlayışının pozitif yönde değişip gelişmesine vesile olan alimlerden biridir. Hamidullah'ın Türkiye'de bulunduğu dönemlerde İslami bilimlerde akademik unvana sahip akademisyenlerin pek olmayışı onu akademik birçok çalışmanın öncüsü konumuna çıkarmıştır.

O dönemde Hamidullah'ın ilmi arenada yer almayan birçok ilk dönem kaynaklarına atıf yapması ve özellikle de Hz. Peygamber dönemi ile ilgili önemli çalışmaları birçok İslam ülkesi tarafından yakinen takip edilmiştir. Hamidullah İslam tarihi çalışmalarının yanı sıra İslam Hukuku ile Roma Hukuku ve yine İslam kültürü ile batı kültürü arasında birtakım karşılaştırmalarda bulunmuştur. Bu değerlendirmelerinde İslam ülkeleri yanında batı ülkelerinde de çok kalmış olmasının etkisi bulunmaktadır.

İslami ilimlerin birçok alanında aldığı eğitim ve yazdığı eserler onun meselelere bütüncül bir anlayışla yaklaştığını göstermektedir. İşte bu ve benzeri birtakım nedenlerden dolayı Hamidullah'ın fıkıh alanındaki çalışmaları üzerinde, özellikle de günümüz fıkıh meseleleri ile ilgili görüşleri üzerinde çalışma yapmanın faydalı olacağı kanaatine ulaştık. Esasında Hamidullah'ın İslam Hukuku ile ilgili çalışmalarının ağırlıklı merkezini İslam Anayasa Hukuku ile İslam Devletler Hukuku (Uluslararası İlişkiler) oluşturmaktadır. Ancak bunların yanı sıra Hamidullah'ın modern dönemdeki birçok konuya da temas ettiği görülmektedir. Hamidullah'ın İslam hukuku konusundaki çalışmaları, oryantalistlerin ve diğer yazarların İslam hukuku açısından farklı yönleriyle ilgili kuşkularını gidermeye yardımcı olmaları yönünden önemi büyüktür.

A. Araştırmanın Konusu

Çalışmamızın konusunu “Muhammed Hamidullah'ın Günümüz Fıkıh Problemlerine İlişkin Görüşleri” oluşturmaktadır. Çalışmamız kapsamında ilk olarak kısaca

Muhammed Hamidullah'ın hayatı, kişiliği, siyasi çevresi ve eserleri ele alınacaktır. Burada özellikle fıkıh ile ilgili çalışmaları üzerinde detaylı durulacaktır. Çalışmamızın asıl konusunu Muhammed Hamidullah'a göre günümüz fıkıh problemlerine ilişkin görüşleri ile onun hukuki yorumu ve uluslararası İslam hukuk araştırmaları gibi konuları oluşturmaktadır. Araştırmamızın konu başlıkları ve içeriği Hamidullah'ın eserlerinde ele aldığı kadarıyla oluşturulmaya çalışılmıştır.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmamızda genel olarak İslam hukukuna ve tarihine odaklanarak Hamidullah'ın günümüz fıkıh problemlerine ilişkin görüşleri incelenecektir. Ayrıca çalışmamızda Hamidullah'ın sosyal ve politik geçmişinden yola çıkarak İslam hukuku alanındaki düşünce ve metodolojisine odaklanılacaktır. Bu nedenle, Hamidullah'ın eserlerinin eleştirel bir analize yapılacak, İslam hukuku açısından bakış açılarına ve çağdaş çalışmalara katkılarına da yer verilecektir.

Birçok ülkede bulunmuş, araştırma yapmış bir aliminin Müslümanların modern dönemdeki problemlerine ilişkin görüşleri önem arz etmektedir. Yapacağımız bu araştırma ile Hamidullah'ın bu alandaki görüşlerini anlamak ve görüşlerini inceleyerek hem akademik hem de sosyal hayatta fayda sağlayacak bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

C. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konusu gereği, bu çalışmanın kaynakları Hamidullah'ın eserleri ve onun mülakatlarından oluşmaktadır. Hamidullah'ın hayatı, kişiliği ve eserlerini ele alan ilk bölümde daha ziyade onun hakkında yazılan Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Arapça kaynaklardan yararlanılmıştır. Vefatından sonra düzenlenen sempozyumlara ait bildiriler, bazı dergilerin onun için yayımladıkları özel sayılar, hakkında yazılan tezler bu kaynaklardan bazılarıdır.

İslam ülkeleri içerisinde Hamidullah'ın kendisinin de ifade ettiği üzere eserleri en çok Türk dilinde ve Türkiye'de yayınlanmıştır. 20 yıllık titiz bir çalışmanın mahsulü olan İslam Peygamberi adlı eserinin Türkçe baskısı, Arapça, Fransızca ve diğer dillerdeki baskılardan daha geniş olması nedeniyle daha önemli kabul edilmektedir.

D. Literatür Değerlendirmesi

Hamidullah ile ilgili akademik camiada birçok çalışma yapılmıştır. Bunların buyk bir kısmı Hamidullah'ın da asıl ilgi alanı olan İşlam tarihine dairdir. Çalışmamızda özellikle birinci bölümde yayımlanmış olan biyografi türü çalışmalarından istifade ettik. Bu bağlamda Salih TUğ tarafından kaleme alınan ‘‘Prof. Dr. Muhammed Hamidullah’’ (Marife Dergisi sy. 3, yıl:2, 2002) isimli çalışma önemlidir. Bu konuda Diyanet Aylık Dergisi'nin ‘‘M. Hamidullah'ın Ardından’’, (Ocak/2003) sayısı da önemli bir kaynaktır. Yine Diyanet İşlam Ansiklopedisi ‘‘Muhammed Hamidullah’’ maddesi de çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır.

Hamidullah'ın İşlam hukuk anlayışına dair de bazı eserler kaleme alınmıştır. Ahmet YAMAN tarafından ‘‘Sünnî Paradigmaya ağdaş Bir Nefes: İşlam Hukuku Araştırmaları Açısından Muhammed Hamidullah’’ (Bilimname sy. 5, 2004) ilklerdendir. Sayın Yaman'ın makalesinde yer alan konular İşlam Hukukunun Mahiyeti ve Hukuka Kazandırdığı zellikler, İşlam Hukukunun Doğuşu ve İlk Literatürü, İşlam Hukukunun Diğer Hukuk Sistemleriyle ve özellikle Roma Hukukuyla İlişkisi, İşlam Hukukunun Kaynakları ve usulü şeklinde dir.

Ali şAFAK tarafından yazılan ‘‘Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908–2002), Hayatı, Eserleri, Hakkında Söylenenler ve Bazı Konulardaki Görüşleri’’ (İşlam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy: 6, yıl: 2005) alışma da bu minvaldeki önemli eserlerdendir.

Hamidullah'ın İşlam hukuk alanındaki çalışmalarına dair yapılan diğer önemli bir alışma İbrahim HAMARAT tarafından ‘‘ağdaş İşlam Alimi Muhammed Hamidullah ve Fıkh Görüşleri’’ (S..S.B.E., Konya, 2007) isimli yüksek lisans tezidir. Hamarat çalışmasında daha ziyade Hamidullah'ın ibadetler, İşlam iktisadı, anayasa ve devletler hukuku konularındaki görüşlerini ele almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI, ESERLERİ VE USÛL-İ FİKİH İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

A. HAYATI

1. Doğumu ve Ailesi

Muhammed Hamidullah, 19 Şubat 1908 tarihinde (Hindistan) Haydarabat kentinde bulunan Katalmandi adındaki bölgede dünyaya gelmiştir. Üç erkek ve beş kız kardeşi olan bir ailenin en küçük çocuğudur. Atalarının kökleri, Hindistan'ın Konkani Müslümanlarının bir parçası olan Navait topluluğuna aittir. Konkani Müslümanları, Miladi 699'da Hindistan'a Arabistan'dan gelen ilk Müslümanlardır. *Tebşiru'r-rahman bi-teysîri'l-Mennân adlı Kur'an* isimli tefsir yazarı Alaaddin Ali b. Ahmed el-Mahaimi (776-835 / 1374-1432) ataları arasındadır¹. Aynı zamanda ailesi içerisinde ilim adamları, hukukçular, yazarlar, edipler ve sûfî meşrep büyükler yer almaktadır. Kaynaklarda bu geniş, kültürlü aileye ait zengin bir kütüphanenin bulunduğu bilgisi de yer almaktadır².

Büyük dedesi Muhammed Havih (d. 1238/1822) Arapça ve İslami çalışmalar alanında uzman bir alimdi. En önemli eserlerinden biri, yedi cilt olan "Natır el-Mercan fî Nazım el-Kuran (Urduca)" isimindeki Kuran tefsiridir. Hamidullah'ın babasının dedesi, Kadı Muhammed Sıbgatullah (ö. 1350/1933) da bir tefsir alimiydi³. Hamidullah'ın, Sünnî ve Şafîî mezhebine mensup olduğu ifade edilmektedir.⁴

¹ Kâmil Yaşaroğlu, "Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi: Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim Dergisi*, XVI, S.1, s. 58

² Salih Tuğ, "Prof. Dr. Muhammad Hamidullah", *Marife*, 2002, s. 9-12.

³ Sajid Ali, "A Study of Mohammed Hamidullah's Works on Islamic Law", *Aligarh Muslim University* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2009, s. 25

⁴ Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", s. 225; Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi", s. 24; Yıldırım, "Üstad M. Hamidullah'dan Kalan Hoş Sada", s. 38. *Marife Dergisi*, sy. 3, yıl:2, 2002

2. Eğitimi

Hamidullah'ın babası Ebu Muhammed Halilullah eğitimini tamamladıktan sonra, gelir müdürlüğünde çalışmaya başladı ve daha sonra Madras'tan Haydarabad'a göç etti. Nizam eyaletinde Haydarabad gelir bölümünün sekreteri olarak atandı. Ayrıca kamu yararı ile çalışmalara ilgi gösteriyordu. Müslümanları faizden korumak amacıyla Haydarabad'da faiz dışı bir finans kurumu kurdu. İlerleyen yıllarda Ebu Muhammed Halilullah Bibi Sultan ile evlendi.⁵ Muhammed Sıbgatullah, Muhammed Habibullah ve Muhammed Hamidullah olmak üzere üç erkek ve Amat el-Aziz, Habibat el-ezman, Bibi Asma, Amat es-Samed, Emet el-Vahab olmak üzere 5 kız çocuğu oldu.⁶

Halilullah çocuklarının eğitimine büyük özen gösterdi. Muhammed Hamidullah'ın en büyük kardeşi Muhammed Sıbgatullah, Haydarabad'ın Nizam eyaletindeki gelir bölümünün müdür yardımcısı olarak çalışmaya başladı. Ayrıca gelir departmanı çalışanlarına faizsiz kredi sağlamak için faizsiz bir bankacılık topluluğu kurdu.⁷ Muhammed Hamidullah'ın ikinci erkek kardeşi Muhammed Habibullah, birçok önemli Arapça kitabın Urduca'ya çevrilmesinde öne çıkmıştı. Ayrıca Muhammed Habibullah Urduca'da *Tefsir-e-Habibi* olarak bilinen tefsiri derledi.⁸

Hamidullah ilk eğitimini önce kız kardeşlerinden, sonra da babasından aldı. Daha sonra Medrese Nizamiyye'ye kabul edildi ve burayı 1924'te başarı ile bitirdi. Babasının Batı eğitimi konusunda bazı endişeleri vardı. Babasının İngilizce eğitimine antipatisinin farkında olan genç Hamidullah gizlice genel akademik olgunluğu ölçen matrikülasyon (bilim sınavı) sınavına girdi ve sınavı kazandı.⁹ Yerel gazetede oğlunun göz kamaştırıcı başarısını öğrenen baba, Hamidullah'ı azarlamak yerine, başarısı için yürekten duyduğu takdir ve sevincini dile getirip ona eğitimine devam etmesini söyledi. Babasının sevgisi ve cesaretlendirmesi, onun ilerleyen yıllardaki başarısının temelini oluşturmuştur.¹⁰

⁵ Ahmad **Ataullah**, "Dr. Muhammad Hamidullah", *Ma'rif* Vol. 174. (1), July2004: 58.

⁶ Ataullah, *Dr. Muhammad Hamidullah*, *Ma'rif* Vol. 174. (1), 2004, s. 59.

⁷ Yaşaroğlu, "Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi: Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim Dergisi*, XVI, S.1, s. 60

⁸ Hale **Çerçibaşı**, "Uluslararası Muhammed Hamîdullah Sempozyumu", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5 (1): 173-180.

⁹ İbrahim **Hamarat**, "Çağdaş İslâm âlimi Muhammed Hamidullah ve fikhî görüşleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007: 35.

¹⁰ Abdul Azim **Islahi**, *Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics*. *Islamic Economics Institute, MPRA Paper* 2014, s. 1-258.

Hamidullah eğitimi sırasında birçok önemli alim ve tanınmış kişiden derler aldı. Bunlardan önemli olanları şunlardır:¹¹ 1) Camia-i Nizamiyye'deki öğretmeni tanınmış bir Hadis ve Fıkıh bilgini olan Mevlâna Abdul Vefa el-Afgan 2) Müftü Mevlâna Seyyid Abul Fazal Mahdum el-Haşimi 3) Mevlâna Seyyid Şah Muhammed 4) Mevlâna Makhdum Haşimi 5) Mevlâna Mir Ruşen Ali 6) Mevlâna Başhiruddin 7) Mevlâna Mir Şabir Ali 8) Müftü Seyyid Mahmud 9) Mevlâna Seyyid Sıbgatullah 10) Mevlâna Muhammed Saiduddin Ensari 11) Mavlana Seyyid Mustafa Kadri 12) Mevlâna Şeyh Muhammed Kasım 13) Mevlâna Riyazuddin Ahmed.

Hamidullah 1923 ve 1924 yıllarında felsefe ve usul-i fıkıh alanlarında eğitim aldı. 1924 yılında Osmania Üniversitesi'ne başladı. 1930'da uluslararası İslam hukukunda doktora çalışmalarına devam etmesi için Osmania Üniversitesi tarafından bir burs kazandı. Hicaz, Suriye, Filistin, Mısır ve Türkiye kütüphanelerinde çalışmak üzere yurtdışına gitmesine izin verildi.¹² Mısır'da, doktorasını Almanya'nın Bonn üniversitesinden alan bazı akademisyenler ile tanıştı ve Bonn üniversitesi için Salim Fritz Krenkow tarafından davet edildi. Tezini hazırladığı Osmania Üniversitesi tarafından Bonn'a devam etmesi ve aynı doktora tezini sunmasına izin verildi¹³.

Avrupa'da gitmeden önce Hamidullah, İstanbul'u ziyaret etme fırsatı buldu. İstanbul'un ünlü kütüphanelerini ve müzelerini ziyaret etti ve Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde birçok nadir el yazmasını inceledi. Ağustos 1933'te Bonn üniversitesine gitti. Orada çalışmasına devam eden Hamidullah "Die Neutralität im Islamischen Volkerrecht (İslam Uluslararası Hukukunda Tarafsızlık)" isimli tezini yazdı. Almanya'da bir süre kaldıktan sonra 1934'te Paris'e geldi. Sorbonne Üniversitesi'nde "Erken Müslüman Diplomasisi" konulu bir doktora eğitimi için kayıt yaptırdı.¹⁴

On bir ay gibi kısa bir sürede "İslam peygamberi zamanında Müslüman diplomasisi" konulu tezi ile Sorbonne Üniversitesinde doktora derecesi aldı. Üstün yetenek ve yeterliliğinin tanınmasıyla Bonn Üniversitesi'ne Arapça ve Urduca öğretim görevlisi olarak atandı.

¹¹ Ataullah, "Dr. Muhammad Hamidullah", *Ma'rif*. 174. (1), 2004, s. 68.

¹² M. Rifat **Kademoğlu**, "Sağlam Duruşlu Büyük Âlim": *Muhammed Hamidullah, Yedi İklim*, İstanbul 2003, s. 157.

¹³ Samee-Ullah **Bhat**, "Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview." *QIIS (Qudus International Journal of Islamic Studies)* 6.1, 2018, s. 57-68.

¹⁴ Bhat, s. 57-68. Samee-Ullah, "Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview", *QIIS (Qudus International Journal of Islamic Studies)*, 6.1 (2018), ss. 57-68.

Hindistan'ın İngiliz yönetiminden bağımsızlığı kazanması ile Haydarabad Nizam'ı bir delegasyon atadı ve Hamidullah'ı bağımsızlıklarını sağlamak ve siyasi geleceğini belirlemek için Birleşmiş Milletlerde Haydarabat Devletini temsil etmek üzere 1946 yılında görevlendirdi. Hindistan Haydarabat'a bir ambargo empoze ediyordu. Ambargoyu kıran bu delegasyon, Haydarabad'dan Karaçi'ye ve oradan da Paris'e ulaştı.¹⁵ Amaçları Haydarabat'a siyasi destek sağlamaktı. BM'deki oturumda, Hindistan Büyükelçisi, Haydarabat Nizam'ının Hindistan Birliği ile birleştirmesini kabul ettiğini açıkladı. Bu noktada, Hamidullah ve diğer delegasyon üyelerine, Hindistan veya Pakistan vatandaşlığını kabul etme seçeneği sunuldu. Hamidullah, tüm seçenekleri reddetti ve Paris'te sürgünde bir yaşamı seçti.¹⁶

Daha sonra Haydarabat'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını müzakere etmek amacıyla Haydarabat Kurtuluş Cemiyeti'ni kurdu. Bu siyasi çaba Ali Han'ın 1967'de vefat etmesine kadar 19 yıl sürdü. Hamidullah'ın mücadelesi bu noktada azalmıştı, ancak Haydarabat'ın durumunun Birleşmiş Milletler ile halen devam etmesi nedeniyle tamamen vazgeçmedi. Fransa'da sürgün edilmiş olarak yaşadı ve sadece uluslararası ziyaretler için seyahat belgeleri kullanabildi. Hamidullah bazı araştırmacılar tarafından Haydarabat Devletinin son vatandaşı olarak kabul edilir¹⁷. Pakistan hükümeti başlangıçtaki aşamalarında, Hamidullah'ı Hükümetin Pakistan anayasasını hazırlamasına yardımcı olmaya davet etti. Hamidullah, 1948'de yeni doğan Pakistan devletinin ideolojik temeline karar vermek için bir araya gelen üyelerden biriydi. 1949'da Pakistan İslami Eğitim Kuruluna da katıldı ve anayasal konularda tavsiyelerde bulundu.¹⁸

Pakistan Hükümeti'nin konuğu olmasına rağmen, Pakistan Başbakanı misafirhanesinde kalmayı kabul etmedi. 1980'de Pakistan Devlet Başkanı Ziaul-Haq, onu Pakistan'a yerleşmeye davet etti, ancak Haydarabat vatandaşlığının tekrar alınmasını beklediğini ve Fransa'da ikamet ederken Haydarabat'ın bağımsızlığı için mücadele etmeye devam edeceğini belirterek teklifi reddetti. Fakat onun hayali asla gerçekleşmedi. Yine 1992'de

¹⁵ Ataullah, ““Dr. Muhammad Hamidullah”, *Ma'rif* Vol. 174. (1), 2004 s. 70.

¹⁶ Ataullah, ““Dr. Muhammad Hamidullah”, *Ma'rif* Vol. 174. (1), 2004 s. 70.

¹⁷ Ali, “A Study of Mohammed Hamidullah's Works on Islamic Law”, *Aligarh Muslim University* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2009, s. 64.

¹⁸ Casim Avcı, "Muhammed Hamidullah'ın Tarih/İslam Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri." *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu Bildirileri* (Bursa, 18-19 Kasım 2005), s. 196-205.

Başbakan Navaz Serif teklifi tekrarladı, ancak Hamidullah'ın duruşunda bir değişiklik olmadı.¹⁹

3. Türkiye'yi Ziyareti

Hamidullah, 1930'larda araştırma görevlisi olarak İstanbul'u ziyaret etti ve burada birçok kütüphaneden faydalandı. 1954'ten sonra, neredeyse her yıl yaz döneminde, düzenli ders ve seminerler vermek üzere Türkiye'ye geldi. Bu ziyaretler 1978 yılına kadar sürdü. Bu yıllar, İslami eğitim açısından din eğitiminin Türkiye'de modern bir şekilde yeniden kurulduğu ve yeniden şekillendiği zamanlardı. Konferansları ve çalışmaları ile Hamidullah bu dönemde önemli bir rol oynadı.²⁰

1957 yılında öğretim görevlisi ve araştırma rehberi olarak geldiğinde, tercümanlık ve yardım etmek üzere Fuat Sezgin ona eşlik etmişti. Hamidullah gibi, Sezgin de Avrupa kütüphanelerinde Arapça ve İslami elyazmaları keşfetmesi ve düzenlenmesi ile ünlüdür. Salih Tuğ, Hamidullah'a yardım eden diğer bir kişiydi. Türkiye'deyken çok seyahat etti ve hem genç nesiller hem de halkın ilgisini çeken çeşitli yerlerde dersler verdi.²¹

Hamidullah Türkiye'de Ankara, Konya, Kayseri, Erzurum gibi birçok şehirde konferanslar verdi. Türkiye'de birçok önde gelen alimi etkilemiştir. Hayrettin Karaman, Bekir Topaloğlu, İhsan Süreyya Sırma, Ekmeleddin İhsanoğlu gibi birçok ilim adamı Hamidullah'ın konferanslarına ve eğitimleri katılan isimler arasında yer almaktadır.²²

4. Fransa'daki Günleri

Hamidullah Paris Nationale de la Recherche Scientifique'de 1954'ten emekli olduğu 1978'e kadar görev yaptı. Ayrıca yirmi beş yıldan fazla bir süre Fransa Doğu Araştırmalar Merkezi'nin bir üyesi ve Jama'iyat al-Sadaqat al İslamiyah'ın (İslami Dostluk Derneği) aktif üyeliğini yaptı.²³

Hamidullah, İslam'ın batılılar ve muhacir Müslümanlarca doğru anlaşılması ve onlara İslam'ın öğretilmesi amacıyla çok büyük gayretler göstermiştir. O, bir nevi İslam'ın batıdaki fikir bekçisi olarak görülmüştür. İslam kültür merkezinin açılmasına katkıda

¹⁹ Bhat, s. 57-68. Samee-Ullah, "Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview", *QIJS (Qudus International Journal of Islamic Studies)*, 6.1 (2018), s. 57-68..

²⁰ M. Orhan Okay, "Âlimin Ölümü", *Yedi İklim*, İstanbul 2003, s. 157.

²¹ N. Ahmed Asrar, "Kalender Ruhlu Gerçek Bir Bilim Adamı", *Yedi İklim*, İstanbul 2003, s. 49.

²² Yusuf Ziya Kavakçı, "Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çağındaki Dev İslam Âlimi", *Yedi İklim Dergisi*, XVI, s. 21-28.

²³ Ramazan Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah." *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3.3, s. 263-298.

bulunmuş ve Tunuslu Hicri Bey ile beraber *France-Islam* adlı aylık dergiyi uzun süre yayımlamışlardır. Paris Camiinde Cuma günleri dersler vermekle kalmayıp Avrupa Müslümanları Dostluk Derneği'nin (Amicales des Musulmans en Europe) faaliyetlerine katılmış ve Fransa Müslüman Öğrenciler Derneği'nde (l'Association des Etudiants Islamiques en France) haftalık konuşmalar yapmıştır.

Paris'te yaşadığı sürece aralarında entelektüellerin de bulunduğu pek çok kimsenin Müslüman olmasına vesile olan Hamidullah'ın, kendisini ziyarete gelenlere bu durumu müjdeleyerek heyecan içerisinde anlattığına çok kişi şahit olmuştur. İslâm'ın insanlara ulaştırılmasına çok büyük bir önem vermiş ve bunu da Fransa'da İslâm'ı seçen kişilerin sayısını dahi günlük olarak takip ederek göstermiştir. Ayrıca hiçbir zaman da Hıristiyan din adamlarıyla diyalogunu koparmamıştır.²⁴

5. Hamidullah'ın Kutsal Toprakları Ziyareti

Hamidullah birçok eserinde, Hz. Muhammed'i ve Arap topraklarını sevdiğini vurgulamıştır. Peygamberin biyografisini çeşitli yönleriyle İngilizce, Urduca ve Fransızca olarak yazdı. Peygamber'in yaşadığı, seyahat ettiği ya da savaştığı yerleri ziyaret etti. Birçok çalışma yaptı ve bulgularını çalışmalarında paylaştı.²⁵

Hamidullah, "Hazreti Muhammed'in savaş alanları" üzerine çalışmalar yaparken, olayların geçtiği beldeleri birkaç kez şahsen ziyaret etti ve haritalar hazırladı. Hamidullah bir konuşmasında "1932'de Hicaz'a ilk gittiğimde sadece Uhud'un haritasını hazırlayabildim. 1939'da bölgeyi tekrar ziyaret ettim ve Bedir ve Taif'i de ziyaret edecek zaman bulabildim. Sonra Bedir haritasını hazırladım ve Uhud'ununki gözden geçirdim. 1946'da tekrar ziyaret etme şansım oldu, İslam'ın kutsal yerlerini tekrar ziyaret ettim ve Hendek haritasını hazırladım".²⁶

Hz. Peygamber'in Arabistan'ın doğu kısmına yaptığı ziyaret hakkında pek bir şey bilinmemektedir. Hamidullah bunun hakkında birçok araştırma yapmış ve yeni bilgilere ulaşmıştır. Hamidullah, bu ziyaretleri sonucunda yaptığı araştırmaya göre Hz. Peygamber 40 yaşına gelmeden önce ticaretle uğraşmış ve özellikle Arabistan'ın doğu

²⁴ Sırma İhsan **Süreyya**, "Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi", *Bilgi ve Düşünce*, I, S. 4, 2003, s. 109.

²⁵ Bhat, s. 57-68. Samee-Ullah, "Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview", *QIIS (Qudus International Journal of Islamic Studies)*, 6.1 (2018), s. 57-68.

²⁶ Muhammed **Hamidullah**, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri" Atatürk Üniversitesi *İlâhiyât Tetkikleri Dergisi* C. 4. S. 1, 1980, s. 45.

kesimine ve kıyı bölgelerine çeşitli seferler yaptığını bulmuştu. Hamidullah 6. ve 7. yüzyıllarda ticaret pazarlarının bu bölgede düzenli olarak yapıldığını ifade etmiştir.²⁷

6. Akademik Görevleri

Hamidullah'ın akademik alandaki ilk kariyeri 1933 yılında Bonn Üniversitesi'nde (Almanca) Arapça ve Urduca öğretim görevlisi olarak başlamıştır. Daha sonra 1936 yılında Haydarabat'a geri dönmüş ve burada İlahiyat Bölümü'nde (Osmanya Üniversitesi) öğretim görevlisi olarak görev almıştır. Daha sonra aynı üniversitenin Hukuk Bölümüne Uluslararası Hukuk hocası olarak transfer olmuştur. Öğretim görevlisi olarak çalışırken, araştırma çalışmalarına devam etmiş ve İslami çalışmaların, özellikle de İslami hukukun farklı yönlerine önemli katkılarda bulunmuştur.²⁸

1949 yılında, Hamidullah, Pakistan hükümeti tarafından İslam hükümetinin ilk anayasasını hazırlamak için davet edildi. Bu arada, Ta'limat-İslamiyah (1949-50), İslamabad'da kuruldu ve Mevlâna Seyyid Süleyman Nadvi (Başkan), Müftü Muhammed Şafii, Muhammed Abdul Khalit, Müftü Muhammed Cafer Hüseyin ve Muhammed Zafar Ahmad Ensari gibi seçkin bazı akademisyenler ile birlikte Yönetim Kurulu üyesi olarak seçildi. Kurulun İslami ya da Müslüman eğitimi ile ilgisi yoktu. Sadece Pakistan hükümetine anayasa konusunda tavsiyede bulunmak için kurulmuştu.²⁹

Daha sonra Fransa'da ünlü araştırma merkezi olan De La Recherche Scientifique (CNRSF) katıldı ve orada uzun süre çalıştı. Fransa'da kaldığı süre boyunca, birçok araştırma makalesi yayınladı.³⁰

Hamidullah "İslam'da Devlet İdaresi" isimli çalışması İslam hukukunda öncü bir çalışmadır. Aslen yüksek lisans tezi olarak Haydarabat'taki Osmania Üniversitesi'ne yayınlanan bu çalışması "Uluslararası İslam Hukuku" konusundaki bulguların tamamını içeriyordu.³¹ Hamidullah'ın hem bitirme tezi hem de yüksek lisans çalışmalarını kapsayan bu eserde modern Devletler Hukuku ile İslam Devletler Hukukunun (*siyer*)

²⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri*, s. 47; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi, İrfan Yayıncılık ve Ticaret*, İstanbul, 1991, s. 54.

²⁸ Şerafeddin **Gölcük**, "Muhammed Hamidullah: Batı'da Parlayan İslam Yıldızı", *Yedi İklim*, İstanbul 2003, s. 33.

²⁹ İsmail **Kara**, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu* (18-19 Kasım 2005) içinde, Bursa: Bursa İl Müftülüğü, 2007, s. 73-126.

³⁰ Sevim **Uluhan**, "20. Yüzyılın Yetiştirdiği Bir İslâm Âlimi Olarak Muhammed Hamidullah ve Din Anlayışı." *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, 2007, s. 69.

³¹ Muhammed **Hamidullah**, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (Çev. Kemal Kuşçu), Ankara, 1979, s. 12.

birbirine denk olduğu tezini savunmuştur. Bu çalışmasının olgunlaşmasında Rheinische Friedrich-Wilhelms Üniversitesinde İslam Devletler Umumî Hukuku alanında öğrenim görmesinin ve Mekke, Medine, Yemen, Tahran, Kahire, Beyrut, Şam ve İstanbul'daki kütüphanelerindeki yazma eserleri incelemesinin büyük katkısı vardır. Bu çalışmaları sonunda 1933 yılında tamamladığı “İslam Devletler Hukukunda Tarafsızlık” (Die Neutralität im Islamischen Völkerrecht) adlı doktora tezi söz konusu bu eserin temellerini oluşturmaktadır.

Hamidullah sonraki yıllarda yeni materyaller ve fikirler eklemeye devam ederek bu çalışmasını genişletmiştir. Eser aynı zamanda, erken İslam döneminde devletçilik teorisi ve pratiği ile de ilgilidir. Muhammed Hamidullah'ın en ünlü eserlerinden biridir. Uluslararası İslam Hukukunda ders kitabı olarak kullanılmıştır.³²

Diğer bir eseri olan “Ahd-e-Nebevi men Nizdm-e-Hukmrani (Urduca) (Hz. Muhammed döneminin idari sistem)” isimli eser Muhammed Hamidullah'ın Hz. Muhammed döneminin idari sistemine ve “Şehir Devleti” olarak adlandırdığı Medine'deki adalet yönetimine ilişkin makalelerinin toplanmasıdır. Bu makaleler ilk olarak çeşitli dergilerde yayınlanmış ve daha sonra kitap şeklinde derlenmiştir.³³ Söz konusu bu çalışma, Peygamber döneminde hükümetin organizasyonu hakkında çok zengin materyal içerir ve diğer Siyer yazarlarının kullanmadığı orijinal kaynaklara dayanmaktadır. “Rasul-e-Akram ki Siyasi Zindagi³⁴ (Urduca) (Hz. Muhammed'in Siyasi Hayatı)” isimli eser Hamidullah'ın 1935-50 yıllarında yaptığı Hz. Peygamberin siyasi hayatı ile ilgili çalışmaların bir derlemesidir. Hamidullah, Hz. Muhammed'in siyasi hayatını ve İslam devletinin İran ve Orta Doğu vb. konularda Roma devleti ile karşılıklı uluslararası ilişkilerini tartışmıştır.³⁵ Bu kitabın içeriğinin ana kısımları, Fransızca olan Le Prophete De L 'İslam (İslam Peygamberi) kitabındakilerle aynıdır. Eser ilk kez 1950'de İsha'at-e-İslam'dan (Lahor) yayınlandı. Diğer baskılar, İsha-e-İslam'da (Lahor, 1955), Dar al- İsha'at (Karachi, 1961, 1980. 1984 ve 1987) ve Taj'da (Delhi, 1985) basılmıştır.³⁶

³² Ali, *A Study of Mohammed Hamidullah's Works on Islamic Law*, s. 69.

³³ Ali, *A Study of Mohammed Hamidullah's Works on Islamic Law*, s. 69.

³⁴ Bhat, s. 57-68 Samee-Ullah, “*Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview*”, *QIJIS (Qudus International Journal of Islamic Studies)*, 6.1 (2018).

³⁵ Muhammed **Hamidullah**, “*Constitutional Problems in Early Islam.*” *İslam Tetkikleri Dergisi* C.4 S. 1., 2004, s. 15-35.

³⁶ Bhat, s. 57-68 Samee-Ullah, “*Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview*”, *QIJIS (Qudus International Journal of Islamic Studies)*, 6.1 (2018).

Bu kitapların dışında Muhammed Hamidullah, dünyanın saygın dergilerinde yayınlanan Siyer, Hadis ve İslam hukukuna dair birçok makale yayınlamıştır.

B. ESERLERİ

Hamidullah'ın birçok eseri Türkçeye çevrilmiştir. Ancak Hamidullah'ın ağırlıklı olarak İslam Peygamberi adlı eseri ön plana çıkmaktadır. İslam'ın Doğuşu, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, İslam'da Devlet İdaresi, İlk İslam Devleti, İslam Anayasa Hukuku ve İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları adlı kitaplar da burada ifade edilmesi gereken önemli eserlerdir. Burada konumuzla ilgili olması sebebiyle özellikle islam hukuk alanındaki çalışmalarına yer verilecektir.

İngilizce olarak yayımlanmış eserleri şunlardır:³⁷

1. "Islam's Solution of the Basic Economic Problems – the Position of Labour", (1936), (İslam'ın Temel Ekonomik Sorunları Çözümü)³⁸
2. "The Prophet's establishing a state and his succession", (Hz. Peygamberin Devlet davranışında "mülkiyet" (1986)³⁹
3. "Islamic Insurance" (1946), (İslami Sigorta) (1946)⁴⁰
4. "Interest-Free Co-operative Lending Societies" (Faizsiz Borç Verme) (1948-49)⁴¹
5. "Political significance of zakah" (Zekâtın Siyasi Önemi)1950⁴²
6. "Islam and Communism – A Study in Comparative Thought" (İslam ve Komünizm-Karşılaştırmalı Bir Çalışma) (1950)⁴³
7. "Haidarabad's Contribution to Islamic Economic Thought," (Haydarabat'ın İslami Ekonomik Düşünceye Katkısı) (1955)⁴⁴

³⁷ Islahi, Abdul Azim, "Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics", *Islamic Economics*, 2014, s. 19-23.

³⁸ Muhammad **Hamidullah**, "Islam's Solution of the Basic Economic Problems–the Position of Labour." *Islamic Culture* 10.2 (1936): 213-33.

³⁹ Muhammad Hamidullah, *The Prophet's establishing a state and his succession*. Adam Publishers, 2006.

⁴⁰ Muhammad Hamidullah "Islamic Insurance", *Islamic Review*, London, 39 (3-4), 1951:45-46.

⁴¹ Muhammad Hamidullah, "Interest-Free Co-operative Lending Societies", *The Muslim Year Book, India and Who's who with complete information on Pakistan*, 1948-49; Compiled by S. M. Jamil with the assistance of Moinuddin Khan, Bombay: The Bombay Newspaper Co., Limited, pp. 491-96.

⁴² Muhammad Hamidullah. "Political Significance of zakat." *Proceedings of the First all Pakistan political science conference*. Edited by Mohd Aziz Ahmad, Lahore, the Punjab University Press. 1950.

⁴³ Muhammad **Hamidullah**, *Islam and Communism: A Study in Comparative Thought*. Habib & Company, 1979.

8. "A Suggestion for an Interest- free Islamic Fund", (Faizsiz Bir İslami Fon İçin Öneri), (1955)⁴⁵
 9. "Budgeting and Taxation in the Time of Holy Prophet" (Hz. Peygamber Döneminde Bütçeleme ve Vergilendirme), (1955)⁴⁶
 10. "The Economic System of Islam" (İslam'ın Ekonomik Sistemi) (1957)⁴⁷
 11. "Revenue and calendar" in Emergence of Islam (İslam'ın Doğuşunda "Gelir ve Takvim), (1985)⁴⁸
 12. "Financial Administration" in The Prophet's Establishing a State and His Successions (Peygamberin Devlet Kurmasında "Mali Yönetim" ve Başarıları), (1986)⁴⁹.
 13. Review on Public Finance (Kamu Maliyesi Üzerine İnceleme), (1948)⁵⁰
 14. Review on Homo Economist Islamicus by J. Hans (Homo Economist Islamicus Üzerine Bir İnceleme, J. Hans) (1955)⁵¹.
- Arapça olarak kaleme aldığı çalışmalar⁵²
1. "Bunuk al-Qard bidun Riba" (Faizsiz Borç Veren Bankalar), (1962)⁵³,
 2. "El-Mizaniyah ved-Dara'ib fi asr en-Nabi" (Hz. Peygamber Döneminde Bütçeleme ve Vergilendirme), (1958)⁵⁴

⁴⁴ Muhammad **Hamidullah**, "Haidarabad's contribution to Islamic Economic thought and practice." *Die Welt des Islams* 4.2/3 (1955): 73-78.

⁴⁵ Muhammad **Hamidullah**, "A suggestion for an interest-free Islamic fund." *Islamic Review*, London 43.6 (1955): 11-12.

⁴⁶ Muhammad **Hamidullah**, "Budgeting and Taxation in the Time of the Holy Prophet." *Journal of the Pakistan Historical Society* 3.1 (1955): 1-11.

⁴⁷ Muhammad **Hamidullah**, "The Economic System of Islam" in *Introduction to Islam*, Chapter 10, pp. 121-133, Paris, Centre Culturel Islamique (New Enlarged edition), (first published in 1957).

⁴⁸ Muhammed **Hamidullah**, "Revenue and calendar" *The Emergence of Islam: Lectures on the Development of Islamic World-view, Intellectual Tradition and Polity*. Adam Publishers, 1999.

⁴⁹ Muhammad **Hamidullah**, *The Prophet's establishing a state and his succession*. Adam Publishers, 2006, s. 95-97.

⁵⁰ Muhammed **Hamidullah**, *Book Review on: Public Finance by S. A. Siddiqi*, *Islamic Culture*, Sept. pp. 415-16.

⁵¹ Muhammed **Hamidullah**, "Review on J. Hans: Homo Economist Islamicus (Vienna, Austria, Joh. Sen. Klegnfurt, 1952, 144p.) with a map showing Foreign Investment in Muslim petro countries", *Islamic Quarterly*, London, 2(2):142-46.

⁵² **Islahi**, Abdul Azim, "Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics", *Islamic Economics*, 2014, s. 19-23.

⁵³ Muhammed Hamidullah, "Bunuk al-Qard bidun Riba" *el-Muslimun*, Şam, 8(3), 16-21.

⁵⁴ Muhammed Hamidullah, (19580, "El-Mizaniyah wa el-Dara'ib fi asr el-Nabi (as)" (Arapça) (*Kutsal Peygamberlik Döneminde Bütçeleme ve Vergilendirme*), *el-Müslüman*, Şam, Eylül. 16-21, (Tr. Sa'id Ramazan).

Fransızca yayınlanan çalışmaları şunlardır:⁵⁵

1. “AI-Ilaf, ou les rapports économie-diplomatiques de la Mecque préislamique” (İslam Öncesi Arapların ekonomik ve diplomatik ilişkileri) (1957)⁵⁶
2. “Banques de prêt sans intérêt” (Faizsiz bankalar) (1962)⁵⁷
3. Le monde musulman devant l'économie moderne, (Modern ekonomi karşısında Müslüman dünyası) (1961)⁵⁸,
4. Le problème des origines des sûretés personnelles dans l'İslam, (İslam'da kişisel mülkiyet sorunu) (1974)⁵⁹,
5. Le système économique (Ekonomik sistem) (1975)⁶⁰
6. Le système économique de l'İslam (İslam'ın ekonomik sistemi) (1975)⁶¹.

Urduca yayınlanan çalışmaları şunlardır⁶²

1. “Tijarat ka ta`alluq Aan-Hazrat (pbuh) aur Khulfa-e Rashidin se” (Hz. Peygamber ve halifeleri zamanında ticaret) (1927)⁶³
2. “Siyasi Ma`ashiyat” (Politik Ekonomi) (Fransızcadan Çeviri), (Khurdaditir, 1930)⁶⁴
3. “Anjumanha-e bilasudi ki Ahammiyat aur Hyderabad mein unki halat” (Haydarabad'daki faizsiz borç veren toplumların önemi ve durumları), Majallah Taylasaniyin (1941)⁶⁵

⁵⁵ Islahi, Abdul Azim, “Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics”, *Islamic Economics*, 2014, s. 19-23.

⁵⁶ Muhammad **Hamidullah**, *Al-Īlāf, ou les rapports économique-diplomatiques de La Mecque pré-islamique*. Institut Français de Şam, 1957.

⁵⁷ Muhammad **Hamidullah**, “Banques de prêt sans intérêt,” *Pensée Chi'ite (Paris)*, 1962,12.

⁵⁸ Muhammad **Hamidullah**, “Le monde musulman devant l'économie moderne.” ISEA, 1961.

⁵⁹ Muhammad **Hamidullah**, *Le problème des origines des sûretés personnelles dans l'İslam* (French) (The problem of the origins of personal guarantees in Islam), *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 8:327-344.

⁶⁰ Muhammad **Hamidullah**, *Le système économique* (French) (*The Economic system*), in *Le Prophète de l'İslam, Ankara: Hilat Yayinlari*, tome 2, 1975, ss. 840-885.

⁶¹ Muhammad **Hamidullah**, *Le système économique* (French) (*The Economic system*), in *Le Prophète de l'İslam, Ankara: Hilat Yayinlari*, tome 2, 1975, ss. 840-885.

⁶² Islahi, s. “Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics”, *Islamic Economics*, 2014, s. 19-23.

⁶³ Muhammad **Hamidullah**, “Aan-Hazrat salla-llahu alayhi wa sallam aur Khulafa-e Rashidin ka ta`alluq Tijarat se” (Urdu) (*trade as related to the Prophet (pbuh) and his caliphs*), *The Monthly Tajalli, Hyderabad Deccan*, 1 (1), 1927, ss. 48-54.

⁶⁴ Muhammad Hamidullah, “Siyasi Ma`ashiyat” (Urdu) (*Political Economy*) (Translation from French), *Nizam Gazette*, Hyderabad.

4. “Jahiliyat-e-Arab ke ma`ashi nizam ka athar pahli mamlakat-e-Islamiyah ke qiyam par” (Cahiliye Dönemi Ekonomik Sisteminin İlk İslam Devletinin Kurulması Üzerindeki Etkisi), (1943)⁶⁶,
5. “Hyderabad ke Nizam-zar ki Islah aur `Ashar nizam ki tarwif” (Haydarabad para sisteminin reformu ve metrik sistemin geliştirilmesi) (1944)⁶⁷
6. “Anjumanha-e Qarzah-e-besudi” (Faizsiz Kredi Toplulukları), (1944)⁶⁸
7. “Anjumanha-e Qarzah-e-besudi ka maqam tanzim- jadid mein” (Faizsiz kredi Derneklerinin yeni organizasyonlardaki yeri), (1944)⁶⁹,
8. “İslami sikkon ka wifaq” (İslam Para birimi Federasyonu) (1949)⁷⁰,
9. “Ilaf – Jahiliyyat mein Arbon ke ma`ashi -o- sifarti ta`alluqat” (İslam Öncesi Arapların ekonomik ve diplomatik ilişkileri), (1968)⁷¹

Farsça yayınlanan çalışmaları ise şunlardır:

1. “Bank bidun-e ribh barai-e qarzah-e hasanah” (Faizsiz bankacılık), (1962)
2. “Bankha-e istiqrazi-e bi-murabahah” (Faizsiz borç veren bankalar), (1970)⁷²

Hamidullah’ın İslam hukuku alanına dair Türkçe’ye çevrilen eserleri ise şunlardır:

1. el-Vesaiku’s-siyasiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: Kitabevi Yayıncılık 1997.

⁶⁵ Muhammad Hamidullah, “Anjumanha-e Qarzah-e-besudi” (Urdu) (Societies of Interest-free Loan), *Ma`arif, Azamgarh*, 53(3), March, 1944, ss: 211-16.

⁶⁶ Muhammad **Hamidullah**, *Jahiliyat-e-Arab ke ma`ashi nizam ka athar pahli mamlakat-e-Islamiyah ke qiyam par* (Urdu) (Impact of the Economic System of Arab Jahiliyah Period on the Establishment of the First Islamic State), Hyderabad (Deccan), *Habib Company*, 1943, 103p.

⁶⁷ Muhammad **Hamidullah**, “Hyderabad ke Nizam-zar ki Islah aur `Ashari nizam ki tarwif” (Urdu) (The reform of monetary system of Hyderabad and development of metric system), in *Rahbar-e Daccan (San`ati Number)* Hyderabad, Bahman, 1944.

⁶⁸ Muhammad **Hamidullah**, “Anjumanha-e Qarzah-e-besudi” (Urdu) (Societies of Interest-free Loan), *Ma`arif, Azamgarh*, 53(3), March, 1944, s: 211-16.

⁶⁹ Muhammad **Hamidullah**, “Anjumanha-Qarzah-e-besoodi ka maqam tanzim- jaded mein” (Urdu) (The place of Interest-free loan Societies in the new organization), in *Rahbar-e Daccan (San`ati Number)* Hyderabad, Bahman.

⁷⁰ Muhammad **Hamidullah**, “İslami sikkon ka wifaq” (Urdu) (Federation of Islamic Currencies), *Ma`ashiyat*, Nov. December, 3 (4-5), 1949:17- 20.

⁷¹ Muhammad **Hamidullah**, “Ilaf – Jahiliyyat mein Arbon ke ma`ashi -o- sifarti ta`alluqat” (Urdu) (Ilaf – Arabs' economic and Diplomatic Relations) (Tr.Muhammad Hasan, al-Balagh (Karachi), June, 1968, 15-28.

⁷² Abdul Azim **Islahi**, “Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics”, *Islamic Economics*, 2014, s. 24

2. Hazreti Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları: İslam Harp Tarihine Dair Bir Tetkik (çev. Salih Tuğ), İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1981.
3. Hukuk ilmine İslam Mühim Yardımları: Hz. Peygamber Zamanında Hadis'in Tedvini, İstanbul: Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, 1958.
4. İslam Anayasa Hukuku (haz. Vecdi Akyüz), İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
5. İslam Hukuku Etüdlere: Makaleler Külliyyatı, (çev. Kemal Kuşçu, Bülent Davran, Salih Tuğ.), İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
6. İslam'da Devlet İdaresi (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1963.
7. İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları (makaleler külliyyatı) (der. Salih Tuğ), İstanbul: Milliyetçiler Derneği, 1962.
8. Modern İktisat ve İslam (çev. Salih Tuğ), İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1963.

C. FIKIH ve USÛLE DAİR TEMEL GÖRÜŞLERİ

Muhammed Hamidullah, yasayı insan hak ve yükümlülüklerinin bilimini ifade eden olarak tanımlamaktadır. Başka bir yerde, yasanın davranış kuralı anlamına geldiğini de ifade etmektedir.⁷³ Muhammed Hamidullah'a göre, İslam hukuk anlayışı Kur'an ayetinden türetilebilir. Ona göre İslam hukukunun kaynağı küçük bir tohum olsa da ondan filizlenen ağaç gökyüzüne ulaşır ve dalları her şeyi kapsar. Buna göre Kur'an ve Hadis kök ya da tohum olup ondan filizlenen ağacın dalları, zamanın sonuna kadar tüm insani gereklilikleri karşılayabilecektir.⁷⁴

Hamidullah'a göre Müslümanlardaki hukuk felsefesi, iyi/kötü mefhumları üzerine kurulmuştur. İslam hukukuna göre fiiller, iyiliğin ve fenalığın bulunma oranına göre temelde beş kategoride sınıflandırılmaktadır. Bunlar farz, müstehap, mübah, mekruh ve haram olmak üzere beş tanedir. Farz (vacip) mutlak iyi olan şeydir. Mecburi bir ödevi ifade etmektedir.⁷⁵ Müstehap iyiliği kötülüğünden fazla olan şeydir. Yapılması tercih edilen fiili ifade etmektedir.⁷⁶ Mübah iki tarafı eşit olan, kişinin ihtiyarına bırakılan

⁷³ Salih Kumaş, "Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu." *Hadis Tetkikleri Dergisi* C.4.S.1, s. 187-194.

⁷⁴ Nadira, *Muhammad Hamidullah and Islamic constitutional*, Master Book, McGill University Libraries, 2002.s. 88.

⁷⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, "Farz." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XII, s. 184. 23.

⁷⁶ Ferhat Koca, "Müstehab." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XXXII, s. 128-130.

hususlardır. Kanun nazarında bu kategoriye kayıtsız kalınmaktadır.⁷⁷ Mekruh kötü tarafı ağır basan hususlardır. Terk edilmesi tercih edilen fiilleri ifade etmektedir.⁷⁸ Haram ise mutlak kötü olan şeylerdir ve kesin yasak hükümlerini alırlar.⁷⁹

Peki, iyi ve kötüyü nasıl tarif ve ayırt edeceğiz? Hamidullah bu sorunun cevabının Kur'an'da pek çok ayette zikredilen maruf⁸⁰ ve münker⁸¹ kavramlarında olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'an, "Maruf" ile aklın ve tecrübenin ışığında, herkes tarafından iyi kabul edilmiş şeyi kastetmekte ve bunun yapılmasını istemektedir. "Münker" ile de her akl-ı selimin kötü gördüğü şeyi kastetmekte ve bunu da yasaklamaktadır.⁸²

Hamidullah'a göre; İslam hukuku, bu yapısı sebebiyle, başlangıçtan itibaren insanlığın mevcut tecrübelerinden belli ölçüde istifade etmekte bir mahzur görmemiştir. Nitekim İslam hukuku, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilanından hemen sonra formüle edilmeye başlanmış; başlangıçta Mekke'de uygulanan bazı eski uygulamalar ve önceki peygamberlerin kanunları gibi öğeler muhafaza edilmiş, örfi hukuk Kur'an ve Hadis tarafından tedricen tadil ve ıslah edilinceye kadar uygulanmıştır.⁸³

Fıkıh usulüne dair sonraki eserlerde husün ve kubuh hakkında yapılan uzun uzun tartışmaları da hatırlatan Hamidullah, Mutezile'ye ait eserleri tetkik ettiğini bildirmekte ve sonuçta husün ve kubuh tartışmasının menşeinin Mutezile'ye ait olmadığı kanaatine vardığını beyan etmektedir. Ona göre bu kelimeler Kur'an'da anlatılan ma'ruf ve münker kavramından başka bir şey değildir.⁸⁴

1. Şer'i Hükümler

Hamidullah'a göre, *fikh*n kökeni veya ilkeleri anlamına gelen usulu'l-fikh, Fıkıh bilimine doğrudan veya dolaylı olarak yol gösterici olan kuralların bilgisi olarak tanımlanabilir. Hamidullah'a göre fıkıh, "idrak etmek" anlamına gelen Arapça bir

⁷⁷ İbrahim Kâfi **Dönmez**, "Mubah.", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 205, XXXII, s. 341-345.

⁷⁸ Ferhat **Koca**, "Mekruh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XII, s. 581-583.

⁷⁹ Ferhat **Koca**, "Haram." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, s. 100-104.

⁸⁰ Al-i İmran, 3/104, 110, 114; Nisa, 4/114; A'râf, 7/157, Tevbe, 9/67, 71, 112, Hac,22/41.

⁸¹ Âl-i İmran, 3/104, 110, 114; Nur, 24/21; Ankebût, 29/45; Lokman, 31/17

⁸² Hamidullah, *İslam'ın Giriş*, s. 197; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 751.

⁸³ Hamidullah, "Fıkıh Usûlü Tarihi", s. 63, 64.

⁸⁴ Muhammed **Hamidullah**, *İslam'ın Doğuşu*, (trc. Murat Çiftkaya), Beyan yay., İstanbul 2002, s. 63-64.

kelimedir ve teknik anlamı “hukuk”tur. Hamidullah, Kur’an’ın bu kavramı, İbrahim Suresi 24. Ayette “güzel bir söz güzel bir ağaç gibidir ki, onun kökü sabit, dalları ise göktedir” ifadesiyle latif bir benzetme ile izah ettiğine dikkat çekmektedir.⁸⁵

Hamidullah fıkıh usulü, fıkıhın kaynaklarının mahiyeti ve bunlardan yasa türetme metodolojisini “Mu’tezile Fıkıh Usûlü ve el-Basrî’nin ‘el-Mu’temed’Adlı Eseri” adlı makalesinde ayrıntılı olarak tartışmaktadır⁸⁶. Bu minvalde fıkıh usulü ile ele aldığı konular şöyledir: Gerçek yasama nedir? İslam kanunları nasıl formüle ediliyor? Bunların değiştirilip değiştirilemeyeceği veya iptal edilip edilmeyeceği?⁸⁷

İslam hukukundaki değişiklikler konusunda, Muhammed Hamidullah, yasanın ya kanun yapıcının kendisi ya da ondan daha yüksek bir makam tarafından değiştirilebileceği görüşündedir. Daha az yetkisi olan biri yasayı değiştiremez. Eğer Peygamber bir karar verdiyse, bu kararı ancak kendisi değiştirebilirdi. Başka hiç kimse bir peygamberin belirlediği bir kuralı değiştiremez. Hamidullah bir hukukçunun hukuki görüşünü veya başka bir hukukçunun kararını değiştirme veya reddetme hakkına sahip olduğunu düşünmektedir.⁸⁸

2. İslam Hukukunun Kaynakları ve Hakkındaki Görüşleri

Anlaşıldığı kadarıyla İslam hukukunun kaynaklarının sınıflandırılması ile ilgili olarak Muhammed Hamidullah, kaynakları birincil ve ikincil olarak iki kategoriye ayıran hukukçularla aynı fikirde değildir. Nitekim meşhur eseri “İslam’da Devlet İdaresi” adlı eserinde söz konusu kaynakları ilahi ve diğer kaynaklar olarak sınıflandırmıştır.⁸⁹

Hamidullah’a göre süreklilik ve evrensellik anlayışına sahip olan İslam, kıyamete kadar Müslümanların tamamının, hayatın geneline yayılan maddi-manevi ihtiyaçlarını karşılama imkânına ve kapasitesine sahiptir. Çünkü Hz. Peygamber “benden sonra başka bir peygamber gönderilmeyecektir” buyurmaktadır. Hamidullah, İslam Hukukunun bunun temini için yeterli kaynak çeşitliliğine sahip bir zenginlikte olduğunu

⁸⁵ Hamidullah, *İslam’ın Doğuşu*, s. 88.

⁸⁶ Muhammed **Hamidullah**, “Mu’tezile Fıkıh Usûlü ve el-Basrî’nin ‘el-Mu’temed’Adlı Eseri.” (çev. Ömer Aslan), *Bilimname Dergisi*, III, 2004:81-105.

⁸⁷ Muhammed **Hamidullah**, “Usûl el-Fıkıh Tarihi,” (Çev. M. Fuad Sezgin.) “*İslam Tetkikleri Dergisi*, İstanbul Üniv, Edeb. Fak. Yay. XI, S.1 İstanbul 1957, s. 9

⁸⁸ Hamidullah, *Usûl el-Fıkıh Tarihi*, s. 10.

⁸⁹ Muhammed **Hamidullah**, “*İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes (1)*.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, C. 3, 1979, s. 379-410.

söylemektedir. Aksi takdirde İslam, yaşanamaz bir din haline gelirdi ki bu, bir dinin gönderilmesindeki maksatla uyuşmamaktadır.⁹⁰

İslam'ın temel kaynağı durumundaki Kur'an'a ve hadise zamanla icmâ, kıyas vb. dâhil olduğunu söyleyen Hamidullah'a göre, ilk dört halifenin uygulamaları kanun gücüne sahipken daha sonra gelen Müslüman hükümdarların uygulamaları bu özelliğe sahip değildir.⁹¹ Şimdi İslam'ın temel kaynağı durumundaki Kur'an'dan başlayarak İslam'da hüküm çıkarma kaynaklarıyla ilgili olarak Hamidullah'ın görüş ve değerlendirmeleri verilecektir.

Kaynaklardan hüküm çıkarma ve onları yorumlama ilke, yöntem ve felsefesi demek olan fıkıh usulü, bir Müslüman ilmi olarak doğmuştur.⁹² Müslümanlardan önceki milletlerde özel kanunlar tertip edilmiştir; fakat kanun ve kanun külliyatından ayrı ve soyut bir hukuk bilimini ortaya koymak İmam Şafiî'ye (204/820) nasip olmuştur. Şafiî'nin "er- Risale" adlı eseri, bu ilmin adını "kanunların kökleri/ usulü'l-fıkıh" olarak belirlemiştir.⁹³

Hamidullah, fıkıh usulü ile ilgili yazılarında ısrarla bu ilmin mucitlerinin Müslümanlar olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre bu gerçekten de Müslümanlara özgüven veren bir hususiyettir.

Muhammed Hamidullah'a göre, önceki peygamberlere gönderilen kitaplar da aynı zamanda İslam hukukunun kaynaklarıdır.⁹⁴ Görüşüne destek olarak, Enam 83-90 ayetlerini örnek olarak vermektedir. Hamidullah bu ayetleri açıklarken, Allah'ın gönderdiği önceki peygamberlere ve hükümlerine uyulmalı ve belirli koşullar altında bunlara göre hareket etmelidir. Ancak, önceki vahiylerin aşağıdaki şartlar altında kabul edileceğini düşünüyordu: 1) Kutsal kitapların bize asıl haliyle gelmesi gerekiyordu. 2) Bu kitaplarda herhangi bir değişiklik veya oynama yapılmamalıydı.⁹⁵

⁹⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 255

⁹¹ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 32.

⁹² Ahmet **Yaman**, "İslâm Hukuku Araştırmaları Bakımından Muhammed Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (yayınlanmamış tebliğ)*, Bursa, 18-19 Kasım 2005, 10.

⁹³ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 192.

⁹⁴ Muhammed **Hamidullah**, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005, s. 25-26.

⁹⁵ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 192.

a. Kitâb

Devlet başkanından ve başkomutandan, en sade vatandaşa kadar herkesin Kur'ân'da kendisini ilgilendiren bir şey bulduğunu söyleyen Hamidullah'a göre, bunu kavramak ve kabul edebilmek için şunu hatırlatmak yeterlidir: "Yasa olarak Kur'ân, birkaç ezilmiş kimseden oluşmuş bir dönemden tutun, Atlantik Okyanusundan ta Pasifik okyanusuna ya da yakınlarına kadar uzanan bir alanda, tek ve dev bir imparatorluk olarak hüküm sürdüğü döneme kadar, İslam toplumunun ihtiyaçlarına yetmiştir. Bu toplum onda kendi inanç esasları, ibadetleri, sosyal yaşantısı, yasaları ve diğer bütün gerekli ihtiyaçları için gerekli her şeyi bulmuştur."⁹⁶

Hamidullah'a göre ilahi bir kanun olan Kur'ân insan hayatının bütün görünüşleri (maddi-ruhi) için kanun koymuştur. Bu kitapta hukukun tekâmülü ve kanunların şartlara uyması öngörülmüştür. Aksi halde Kur'ân, gittikçe giriftleşen bir cemiyetin değişen ve daima artan ihtiyaçları için yetersiz kalabilirdi. Hamidullah Kur'ân'ın bizatihi kanunlardan ibaret olmadığına, âlimlerin bundan hukukla ilgili şeyleri seçtiklerine dikkat çekmektedir.⁹⁷ Yani Kur'ân'ın kendisi bir anayasa kitapçığı olmamakla birlikte o, yasanın oluşmasında en temel kaynaktır. İslam'ın Kur'ân'dan sonra gelen ikinci kaynağı ise sünnettir.

b. Sünnet

Hamidullah farklı anlamda kullanılan hadis ve sünnet tabirlerinin, günümüzde aynı anlama geldiğini belirtmektedir. Hadis, bir söz ya da ifade anlamına gelirken sünnet de "hareket tarzı" anlamına gelmektedir. Ona göre sahabenin nakilleri, Hz. Peygamberin hem sözlerini hem de fiillerini konu aldığı için söz ile fiil aynı hale gelmiştir. Söz ile fiili birbirinden ayırarak ele almak zor olduğu için hadis ve sünnet tabirleri kullanım itibari ile Hz. Peygamberin hem sözlerini hem de fiillerini ifade etmektedir. Netice itibariyle artık bu ikisi arasındaki ayırım, pratikte kaybolmuştur.⁹⁸

Kur'ân'da Hz. Peygamberin konumu pek çok defa vurgulanmaktadır. Kur'ân'ın çoğunlukla kısa ve özlü hükümler taşıdığını söyleyen Hamidullah'a göre bunların uygulanış biçimi, ayrıntıları ve gerekli açıklamaları Hz. Peygamberin tatbikatında bulunmaktadır. Çünkü Hz. Muhammed insanlara dini öğretmesinin yanında öğretisini

⁹⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 897.

⁹⁷ Hamidullah, "*İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri*", s. 262.

⁹⁸ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 41-43.

hayatın her alanında uygulama fırsatı da bulmuştur. Aynı zamanda Hamidullah'a göre Hz. Peygamberin sünneti, özel ve kişisel bir örnek değil, öğretisinin eksiksiz uygulaması ve açıktan yapılmış bir tefsiridir, yorumudur. Dolayısıyla bu durum Müslümanlar için hadisin önemini artırmaktadır⁹⁹.

Hamidullah'ın görüşüne göre aslında Kur'an ve hadis aynı şeylerdir ve ikisi de eşit statüye sahiptirler. O, bunu göstermek için "elçi" örneğini vermektedir. Söz gelimi efendisinin mesajını bir başka hükümdara götüren bir elçiye verilen mektup elbette ki fazla ayrıntılı olmayacaktır. Konu ile ilgili müzakerede, bir elçinin sarf edeceği her kelime hükümdarın sözü olarak kabul edilecektir.¹⁰⁰ İşte aynı şekilde elçi Hz. Peygambere verilen mektup (Kur'an) da çok detaylı değildir. Dolayısıyla elçinin Kur'an'ın müzakeresinde sarf edeceği her söz, sanki efendisinin sözü gibidir.

Hamidullah'a göre Hz. Peygamber'in vahye dayanan bir sözü Kur'an'la aynı statüye sahipken kendi şahsi görüşüne dayanan sözü ise hikmetli ve zeki bir kişinin sözünden ibarettir ve hiçbir şekilde ilahi bir vahiy değildir. Hz. Peygamberden gelen Kur'an'ı Kerime ters düşmeyen her şey caizdir ve iyi bir kanun oluşturmaktadır.¹⁰¹

Hamidullah'a göre hadisle Kur'an arasındaki tek fark, Kur'an-ı Kerim için elimizde bulunan kesin sahihlik kanıtından hadis konusunda mahrum oluşumuzdur. Kur'an on dört asırdır bozulmamışken hadislerde ise Kur'an'a göre durumlar biraz farklılık arz etmektedir.¹⁰²

Hukukun kaynağı olması açısından hadisin sıhhatini sorgulasa da Hamidullah'a göre hadis, başka dinlerde bulunmayan bir bilgi dalı olması nedeniyle de ayrı bir öneme sahiptir. O, en düşük mertebedeki hadis kitabının bile, güvenilir ve doğrulanabilir referanslar nedeniyle başka milletlerin en yüksek mertebedeki kitaplarından daha yüksek bir tarihi statüye sahip olduğunu kabul etmektedir.¹⁰³

Hamidullah, uydurma hadislerle ilgili ithamlara karşılık olarak İslam tarihinde sadece uydurma hadisleri bir araya getiren özel eserler meydana getirildiğini söylemektedir. Mesela bu çalışmaların neticesinde İbn Kayyim el-Cevziyye gibi, "en katı" ve

⁹⁹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 49.

¹⁰⁰ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 49, 50.

¹⁰¹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 51.

¹⁰² Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 53.

¹⁰³ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 53.

“acımasız” yazarlarda bile böylesi uydurma haberlerin sayısı ancak birkaç yüze ulaşmaktadır.¹⁰⁴

Hadislerin ikinci temel kaynak olarak önemini vurgulayan Muhammed Hamidullah, Hadis'in önemli yönlerini ele almıştır. Ona göre Hadis, Hz. Peygamberin ifadeleri ve eylemi ile onun tarafından açıkça veya sessizce onaylanan uygulamaları anlamına gelir.¹⁰⁵ Kur'an ayetlerinin ardından alıntı yapılan hadislerin önemi ile ilgili olarak, bu ayetler ışığında, Müslümanlar için Hz. Peygamber'in emirlerinin aynen Allah'ın Tealanın emri gibi yerine getirilmesinin zorunlu olduğunu düşünmektedir. Ayrıca hadis, Kuran emirlerinin ayrıntılarını açıkladığı için oldukça önem taşımaktadır.

Hamidullah Hadisleri iki ana kategoriye ayırmıştır: 1) Sahabenin rivayetleri 2) Peygamber'in resmi mektupları ve belgeleri.¹⁰⁶ Resmî belgeler, antlaşmalar, vergi tahsildarları ve valilere yönelik direktifler, İslam'ın duyurulması için düzenlenen mektuplar, imtiyazlar, nüfus sayımı raporu ve benzerlerinden oluşturmaktadır.

Hamidullah'a göre hadislerin önemi, diğer peygamberlerin takipçilerinin zamanlarında yaptıklarından daha değerlidir. Hamidullah hadislerin yazılmasına Hz. Peygamber döneminde başlamış olduğunu vurgulamaktadır.

c. İcma

İcma sözlükte azmetmek, bir işi yapmaya kesin kararlı olmak veya bir hususta fikir birliği etmek anlamına gelmektedir. Fıkıh usulü ilminde ise icmâ, Hz. Muhammed'in ümmetinden olan müçtehitlerin, Hz. Peygamberin vefatından sonraki herhangi bir devirde, şer'î bir hüküm hakkında ittifak etmeleri şeklinde tarif edilmektedir.¹⁰⁷

Muhammed Hamidullah, İcma'yı herhangi bir yasal sorunla ilgili herhangi bir dönemin ulemasının fikir birliği olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Hamidullah icma'nın geçerliliği için tüm Müslüman cemaatinin fikir birliğinin gerekli olmadığını ve İslam hukukuna özel ilgi duyan ve bu alanda uzman olan ulemanın fikir birliğinin yeterli olacağını düşünmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Muhammed **Hamidullah**, "Muhtasar Hadis Tarihi", (çev. Kemal Kuşçu), İstanbul: Beyan Yayınları, 2016, s. 75.

¹⁰⁵ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 75.

¹⁰⁶ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 75.

¹⁰⁷ Zekiyyiddîn **Şa'bân**, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. bs., Ankara 2000, s. 104-105.

¹⁰⁸ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 287.

Hukukun önemli bir kaynağı olan icmaya Hz. Peygamberin sağılığında başvurulmamıştır. Onun vefatından sonra yürürlüğe girmiş bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Hamidullah'a göre İcma, bir mesele ile ilgili Kur'an ve Hadis'te çözüm bulamamamız halinde, o meselenin halli için kolektif bir çaba sarf etmemiz anlamına gelmektedir. Ona göre şayet belli bir devirdeki âlimler, belli bir mesele üzerinde ittifak etmişlerse, bu görüş ister istemez diğer görüşlere nazaran kabule daha fazla uygundur ki bu nedenle icma, çok önemli bir statüye sahiptir.¹⁰⁹

Hamidullah, Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in şer'î meseleler de dâhil olmak üzere ashabıyla istişare ederken bu durumun sonraki dönemler için değiştiğini söylemektedir. O, bu durumun zamanla hükümdarların, resmi hukuk bilginlerinin, yani mutemet kişilerin istişaresi ile yetinmelerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, bu ilmi (fıkıh), resmi sıfatı olmayan âlim ve hukukçular işlemişlerdir.

İcmanın bu önemine binaen Hamidullah'ın özellikle üzerinde durduğu husus, icmâ ile sabit olunan bir hükme aykırı başka bir icmâ yapıp yapılamayacağıdır. Yine sonradan yapılan icmanın önceki icmâ'yı ortadan kaldırıp kaldırmayacağı hususu, onun üzerinde durduğu bir başka konudur. Hamidullah, konuyu Ebü'l-Yüsr Pezdevî'den (493/1100) ve Fahreddin Râzî'den (606/1209) yaptığı nakillerle temellendirmeye çalışmaktadır.

Hamidullah, Pezdevî'nin görüşlerini şu şekilde özetlemiştir: “Kur'an'ın bir ayeti ya da peygamberden gelen sahih ve meşhur bir hadis kadar bağlayıcı ve geçerlidir; bu hükmü kim inkâr ederse de kâfir olur”.¹¹⁰ Bağlayıcılık açısından bu kadar önemli bir yere sahip olsa da Hamidullah'a göre icmâ, kaynak itibariyle Kur'an ve hadis değildir. İcmâ insanların bir görüşü olarak ortaya çıktığından, genel olarak İslam alimleri bir sonraki icmânın öncekini geçersiz kılacağı hususunda hemfikirdirler. O, icmân bu önemine rağmen, onu araştırmak ve oluşturmak üzere bir müessesenin kurulmamış olmasının garip olduğuna da dikkat çekmektedir.

Hanefî fakihlerden Ebü'l-Yüsr Pezdevî'ye göre icmâ kalıcı değildir, değişebilir. Onlara göre yeni bir peygamberin önceki peygamberin getirdiği hükümleri iptal (nesh) etmesi gibi, yeni bir icmâ da eskisini ortadan kaldırır. Hamidullah, bu görüşün Ebü'l-Yüsr Pezdevî tarafından bildirildiğini söylemektedir.¹¹¹ Başka bir ifadeyle Pezdevî'ye göre

¹⁰⁹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 287-288.

¹¹⁰ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 287-288.

¹¹¹ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, s. 288; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 750; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 33

bir mesele üzerindeki eski bir icmâ, yeni bir icmâ tarafından iptal edilebilir. Râzî'nin de aynı görüşü benimsediğini söyleyen Hamidullah'a göre insan yapımı bir kanunun yerine, değişen şartların ihtiyaçlarına daha fazla cevap veren başka bir insan yapımı kanun geçebilir. Muhakkak ki bir icmâa muhalefet etme cesaretini göstermek zor olacaktır.

Fakat Pezdevi'nin izah ettiği ilke gereğince birisinin ilk harekette bulunup yerleşmiş eski görüşe karşı çıkması gerekecektir. Zamanın âlimleri de yeni görüşün etrafında toplanacaktır. Bu durumda yeni icmâa ulaşılır ulaşılmaz eski icmâ geçerli olmaktan çıkacaktır. Yine bu bağlamda Hamidullah, Pezdevi'nin şöyle dediğini aktarmaktadır: “İlk icmâa muhalif görüş beyan eden âlime kâfir denemez. Çünkü bu âlim küfrü istemiyor, gerçeği arıyor ve gerçeğin masum olmayan âlimlerin ilk icmâna muhalefet etmekten geçtiğini görüyor.”¹¹²

Sonuç olarak Hamidullah'ın da katıldığı görüşe göre yeni icma eski icmanın hükmünü ortadan kaldırmaktadır. Diğer taraftan ilk icmaa ters yeni bir icma yapan kişiler de küfürle itham edilemez. Çünkü insan yapımı bir kanunun yerine değişen şartların ihtiyaçlarına daha fazla cevap verebilen başka bir insan yapımı kanunun geçmesinde hiçbir sakınca yoktur.

Hamidullah'a göre Pezdevi'nin bu görüşü İslam hukuk tarihinde mühim bir yere sahiptir. Çünkü Kur'ân'ı nesh edemeyeceğimiz gibi Sünnet'i de nesh edemeyiz. Fakat icmâyı da nesh edilemez kabul edersek bunun bazı zararları olabilir. Pezdevi'nin de ifade ettiği üzere bir icmâdan sonra başka bir icmâ bulunabilir. Fakat Hz. Peygamberden sonra yeni bir peygamber gelmeyecektir. Hamidullah “Masum olan peygamberden sadır olanla, masum olmayan fukahadan sadır olan şey arasında fark olması gerekir.” diyerek bir sonraki icmanın bir önceki icmayı ortadan kaldıracağını ifade etmektedir.¹¹³ +Hamidullah durağan bir hayattan ziyade her yönüyle devam eden, hareketli, dinamik, Müslümanların faal olduğu bir yaşam arzu etmektedir.¹¹⁴ Çünkü icma birçok problemin çözümünde Kur'ân ve sünnetten sonra önemli bir statüye sahiptir.

¹¹² Hamidullah, *Fıkıh Usulü İlmî Tarihi*, s. 53

¹¹³ Hamidullah, *Fıkıh Usulü İlmî Tarihi*, s. 52.

¹¹⁴ Hamidullah, *Fıkıh Usulü İlmî Tarihi*, s. 52.

Hamidullah icmâin sahabe, tabiin ve daha sonraki nesiller arasında vukuunun mümkün görülmekle beraber son dönem âlimlerinin daha çok sahabe icmâina önem verdiklerini ifade etmiştir.¹¹⁵

Hamidullah, belirli bir konuda bir fikir birliği olduğu takdirde, bunun geçerli ve uygulanabilir olduğunu kabul etmekte, ancak bunun kimsenin karşı çıkamayacağı anlamına gelmediğini de ifade etmektedir. Birisi argümanlarla başka bir görüş sunarsa ve diğer hukukçular görüşünü kabul ederse, yeni bir fikir birliği ortaya çıkar. Bu nedenle eski icmâin yerine geçer. Muhammed Hamidullah, İslam hukukçularının, icma altında herhangi bir konuda oybirliğiyle görüşlerini sunduklarında, bunun “Kur’an ayeti veya en güvenilir kanıtlanmış hadis” ile aynı geçerliliğe sahip olacağı kanaatindeydi.¹¹⁶

d. İctihad

İslam hukuku içerisinde tüm çağlar boyunca İslam hukukunun uygulanmasını sağlayan bir mekanizma vardır. Bu mekanizma sayesinde İslam hukuku içtihad veya uygun kanallar üzerinden yasal görüş arama kabiliyetine sahiptir. Hukukçu Kur’an ayetlerini veya hadisleri uygular ve uygun kurallar dâhilinde hukuki görüşüne ekler. Peygamberin anayasa hukuku için oluşturduğu çerçeveyi tüm dönemlerde kullanma kabiliyeti içtihadıdır. Bu, Hamidullah’ın İslam hukuku ile ilgili görüşünün temellerinden birini oluşturmaktadır.¹¹⁷ Hz. Peygamber’in ölümünden sonra, yaşamı boyunca değinilmeyen sayısız mesele ortaya çıkmıştır. Bu yeni meseleler bölgesel özellikler, kültürel farklılıklar ve idari mekanizmalardaki değişiklikler nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, yasanın bu yeni kaygılarla nasıl başa çıkılacağına incelenmesi dikkat gerektirmiştir.

Sözlükte “çaba göstermek” anlamına gelen icthadın terim anlamı ekol ve fakihlerin farklı bakış açılarına göre farklılık arz etmektedir. Yapılan tanımların ortak noktasını “fakihin herhangi bir şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması” fikrini teşkil eder.¹¹⁸ Hamidullah da benzer şekilde içtihadı “hukukçular tarafından gerçekleştirilen hukuki hükümler çıkarma çalışması” olarak

¹¹⁵ İbrahim **Hamarat**, “Çağdaş İslâm âlimi Muhammed Hamidullah ve fikhî görüşleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2007, s. 61.

¹¹⁶ Hamidullah, *Fıkıh Usulü İlmî Tarihi*, s. 53.

¹¹⁷ Hamidullah, *İslam’a giriş*, s. 133.

¹¹⁸ H.Yunus Apaydın “*İctihad*” TDV İslâm Ansiklopedisi

tanımlamaktadır.¹¹⁹ Hamidullah'a göre içtihad için her ne kadar istidlal, istinbat ve bunlara benzer kelimeler kullanılmış olsa da bütün bu kelimelerin ifade ettiği ortak bir mana vardır ki o da; "Eğer bir mesele hakkında Kur'ân ve sünnet herhangi bir şey söylenmiyorsa böyle bir durumda insanın istidlal ve istinbatta bulunması mümkündür."¹²⁰

Hamidullah'a göre eğer İslam hukuk kaideleri, hukuki meseleler sadece Kur'ân ve sünnetten ibaret olsaydı, İslam Hukuku, insanların değişen ihtiyaçlarına cevap veremezdi. Çünkü Kur'ân ve hadis olarak bilinen bu ilahi emirler, o dönemin İslam toplumunun tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹²¹ Fakat Hz. Peygamberin bu dünyadan göç etmesiyle birlikte insanların Allah'tan aldıkları emirler zincirinin kesilmesinden sonra, katlanarak artan beşeri ihtiyaçlara peygamberin ne sözlerinde ne de fiillerinde, öngörülen açık hükümler bulunamamıştır. İşte bu noktada Hamidullah'a göre Kur'ân ve sünnetten sonraki en önemli unsur, kıyamete dek tasavvur edilebilecek her türlü durumla başa çıkabilen Müslüman kanun koyucunun kalıcı biçimde istifadesine sunulan hüküm yani içtihatır.

Hamidullah içtihad yapılabilmesi için gerekli şartların yerine getirilmesi gerektiğini söylemektedir. Hamidullah'a göre içtihat, Kur'ân'ın ve hadislerin belli bir konuda hüküm getirmemesi durumunda ve hem Kur'ân'da hem de hadiste yer alan ifade ve terimlerin çeşitli yorumlara açık bırakılmaları halinde mümkündür.

Hamidullah, bu aşamada asıl kaynak ile yorumu birbirinden ayırmaktadır. Ona göre Kur'ân ve hadislerde yer alan asıl hukuk kurallarına hukukçular tarafından kesinlikle değiştirilemez. Fakat bu asıl hukuk kaidesi üzerinde, yanılabilir bir yapıya sahip beşerin yaptığı "yorum" ve vardığı "anlayış" ise böyle değildir. Her Müslüman daha haklı ve makul bulduğu, Allah tarafından takibi istenen yola en yakın düştüğü ve umumiyetle toplumun menfaatlerine daha uygun bulunduğu için bir âlim kişinin görüş ve yorumunu kabul edip o yolda hareket edebilir.¹²²

Hamidullah'a göre halkın geneline fayda sağlayacağı durumlarda kıyas yoluyla hüküm vermek ve bunun gibi usuller, Hz. Peygamberden sonraki asırlarda İslam Hukukunun gelişmesini sağlamasının yanında, aynı zamanda İslam Hukukunun esneklik

¹¹⁹ Hamidullah, *Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*, s. 22.

¹²⁰ Hamidullah, *Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*, s. 24.

¹²¹ Hamidullah, *Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*, s. 23.

¹²² Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 202.

kazanmasına da yardımcı olmuştur. Ona göre bu kurallar insan içindir, insanlar kurallar için değildir.¹²³

İhtilaf hürriyeti ile içtihat arasında bir bağ kuran Hamidullah, Hz. Peygamberin İslam âlimlerine aralarında ihtilaf hürriyeti tanıdığını ifade etmektedir. Hamidullah'a göre bu hürriyet neticesinde zamanla öyle bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır ki, Atlantik'ten Pasifik Okyanusu kıyılarına dayanan imparatorlukta yaşayan Müslümanlarının ihtiyaçları karşılanmıştır.

Ona göre içtihat hakkı bir kişinin tekelinde de değildir. Eğer içtihat hakkı bir kişinin tekelinde olmuş olsaydı, mesela içtihat yapmaya yalnızca halife yetkili kılınsaydı, İslam Hukuku da diğer hukuklara benzerdi. Bundan dolayı Hamidullah, gerekli şartlara sahip olan her kişinin içtihatla bulunabileceğini söylemektedir.¹²⁴

İctihad bağlamında üzerinde en çok konuşulan kavramlar değişim ve gelişimdir. Hamidullah, değişim, gelişim vb. ile ilgili olarak önemli bir hatırlatmada bulunmaktadır. Ona göre ilahi kökenli hukukun zaman ilerledikçe ve koşullar değiştikçe değişmesi gerektiği yahut değişebileceğini söylemek neticede "Allah bizi korusun ki İslam dininin de insan yapısı bir kurallar silsilesi haline gelmesi" ile sonuçlanabilir.¹²⁵

Esas itibarı ile Allah'ın buyrukları değişikliğe uğratılmamalıdır. Ancak burada Hamidullah, bir açılım getirerek Hz. Peygamberin eyaletlere gönderdiği valilere ve hâkimlere verdiği "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız ve bir Müslüman'ı dininden soğutmayacak şekilde hareket ediniz"¹²⁶ talimatının asla akıldan çıkarılmaması gerektiğini söylemektedir.¹²⁷ Çünkü bu anlayış içerisinde hareket edildikten sonra dinin hayata tatbik edilmesinde herhangi bir sorunla karşılaşılmaz. Ona göre gelişme, Hz. Peygamberin ortaya koyduğu kanunları yürürlükten kaldırmak değil, sadece kanunda açıkça belirtilmeyen bir noktayı açıklığa kavuşturmak anlamına gelmektedir.

Hamidullah icihad olarak da isimlendirdiği kıyasın Hz. Peygamberin sağlığında vücuda geldiğini ifade etmektedir ve buna bir misal olarak da Hz. Muhammed ile Muaz arasında geçen bir diyalogu vermektedir. Vefatından bir buçuk yıl önce Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin eden Hz. Muhammed Muaz ayrılmadan önce bir grup insanın

¹²³ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 203.

¹²⁴ Hamidullah, *İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri*, s. 267.

¹²⁵ Hamidullah, *İslam ve Roma Hukuku Münasebetleri*, s. 904.

¹²⁶ Buhârî, Ebû, Abdullah; *Muhammed b. İsmail. (1992). Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul , s. 145

¹²⁷ Hamidullah, *İslam'a giriş*, s. 132.

önünde Muaz'a; "kendisine bir dava getirildiğinde nasıl hükmedeceğini" sordu. O da cevaben; ilk olarak Kur'ân'a, Kur'ân'da bulamadığı takdirde peygamberin sünnetine müracaat edeceğini söyledi. Hz. Peygamberin bu cevabı onayladıktan sonra, son olarak gerekli yol gösterici hükmü bu kaynakta da bulamadığı takdirde ne yapacağını sordu. Buna karşılık Muaz, Hz. Peygamberin memnun olduğu "Cehdedeceğim ve elimden gelen her şeyi yapacağım" şeklinde cevap verdi. Hamidullah Muaz'ın cevabını; "akıl, çıkarım, kıyas yoluyla basiretini kullanarak, nazarına makul görünen ve adaleti temin edip Cenabı Hakk'ın rızasını kazandıracak bir çözümü bulmaya çalışmak" şeklinde değerlendirmektedir.¹²⁸

Hamidullah aynı zamanda, İslam hukuk bilminde, hukukçuların ve siyaset bilimcilerin şahsi görüşlerinin, yapısı icabı çok hassas bir ayrıma sahip olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı kıyas konusunda da İslam hukukçuları görüşlerinde ve kitaplarında kıyas, istinbat ve istihsan gibi çeşitli teknik tabir ve çeşitli derecelendirmeleri benimsemektedirler. Hamidullah bununla ilgili olarak "Bir Hanbelî olan İbn Kudâme'nin *Usulü'l-Fıkh* eserinde kıyas'ı atarak onun yerine ıstishâbı, bir Mu'tezilinin de akli koyması bir kelime oyunu gibi gelebilir." demektedir. Yani asıl itibariyle anlatılmak veya yapılmak istenen şey aynı olmakla birlikte İslam âlimlerinin kavram ve terimlere vermiş oldukları isimlerde farklılık göze çarpmaktadır.

Hamidullah içtihadın meşruiyeti noktasında Hz. Peygamber'in yaşamına ve onun uygulamalarına odaklanmıştır. Örneğin Hz. Peygamber, Ebu Bekir gibi yöneticiler görevlendirmiş ve işlerini yürütürken onların kendi kararlarını vermelerine izin vermiştir. Peygamberin sahabenin verdiği karar konusunda hemfikir olmadığı durumlarda ise bu kararlar değiştirilmiştir.¹²⁹ Ayrıca dört halife döneminde de içtihad uygulanmıştır. Hamidullah'a göre bu süre zarfında, Kur'an ve sünnete uygun olarak içtihadın yanında açık kolektif danışma örnekleri sunmaktadır.

e. Örf-Adet

Hamidullah, Hz. Peygamberin cahiliye dönemi hakkında söylediği şeylerden yola çıkarak birtakım çıkarımlarda bulunmaktadır. Ona göre dünya üzerindeki insanların birtakım müşterek meziyetleri vardır. Mesela insanın annesiyle, kızıyla, kız kardeşiyle

¹²⁸ Hamidullah, *İslam'a giriş*, s. 132.

¹²⁹ Hamidullah, *a.g.e* s. 85.

evlenememesi bunlardan biridir.¹³⁰ Hamidullah'a göre bu yöndeki bir uygulama ve anlayış, cahiliye devrinde yerleşmiş ise İslam'ın buna muhalefette bulunması düşünülemez. Çünkü nerede ve ne zaman olursa olsun evrensel birtakım doğrular vardır. Dolayısıyla cahiliye devrinde eğer bir fazilet varsa İslam onu daha fazla teşvik eder. Bu nedenle İslam'ın getirdiği prensiplere muhalif olmadığı takdirde, cahiliye örf ve adetleri de hüküm kaynağıdır.

Hz. Peygamber “fıkıh sahipleri oldukları zaman, cahiliyedeki seçkinleriniz, İslam'da da seçkinleriniz” ve “İslam 'da cahiliye devrinin faziletli şeyleri tatbik edilmeye devam edecektir” buyurmaktadır. Yani cahiliye devrinde, bir şahıs alim ise aynı şahıs İslam geldikten sonra, İslam'ı iyice anlayıp kavramışsa, yine seçkin ve üstün meziyet sahibi olma vasfına sahiptir.¹³¹

Kısacası Hz. Peygamberin, değiştirilmesini ve nesh edilmesini lüzumlu gördüklerinin haricinde İslam öncesi uygulamalardan, putperestlikle ilgili olmayan veya adalet dışı bir yönü bulunmayan eski adet ve geleneklerin devamına müsaade etmiştir. Örneğin, İslam'ın temel ibadetlerinden hac bile, İslam'dan önceki müşrik Araplarda yürürlükte olan bir müessese olmakla birlikte İslam'da kendine yer bulabilmiştir.¹³²

Hamidullah'a göre, nasslarda kesin olarak yasaklanmamış şeylerin mübah kapsamında yer almaktadır. Yasaklar belirli fiilleri hedef almaktadır ve bir yasaklama olmayan hususlar herhangi bir sınıra tabi değildir. Bu nedenle Hamidullah'a göre nassın lafzına ya da sözüne ve özüne aykırı olmayan her adet, her uygulama ve her yeni teklif, İslam Hukuku içine alınmaya elverişlidir.¹³³

Kur'an'ın ve onun tamamlayıcısı olan sünnetin hakkında hüküm vermediği konularda örf ve adetler kabul edilebilir. Hamidullah, böylelikle kapının daima inkişafa açık kalmakta olduğuna dikkat çekmektedir. Sonuç olarak Hamidullah'a göre Hz. Peygamberin bu müsamahası, belki aynı usulün sonraki devirler için de geçerli olması sonucunu öngörmektedir. Bütün gelenek ve adetler, müminler için her zaman bir mihenk taşı olan Kur'an ve hadis ile çatışmıyorsa mahiyeti itibari ile iyidir, hiç olmazsa müsamaha ile karşılanır.¹³⁴

¹³⁰ Hayrettin **Karaman**, *İslam Hukuk Tarihi*, İz yay., İstanbul 1999, s. 28.

¹³¹ Hamidullah, *Müslümanların Hukuk İlmine Katkıları*, 28; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 917.

¹³² Muhammed **Hamidullah**, “Roma Hukuku İle İslam Hukuku Arasındaki İlişkiler”, *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, İstanbul 2005, s. 244.

¹³³ Hamidullah, *Müslümanlarda Hukuk Felsefesi*, s. 120.

¹³⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 898.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMİDULLAH'IN ÇAĞDAŞ FIKIH PROBLEMLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Muhammed Hamidullah'ın gerek İslam tarihi ile ilgili çalışmalarında gerekse müstakil olarak ele aldığı çalışmalarında günümüz Müslümanların karşılaştığı birçok probleme temas etmiş, bunlara yönelik çözüm önerileri üzerinde durmuştur. Çağdaş fıkıh problemlerine dair görüşlerini ibadet, aile hukuku ve kadın, gayrimüslimler ile ilişkiler, islam ekonomisi, gündelik konulara ilişkin helal ve haramlar ve devlet başkanlığı başlıkları altında toparlamak mümkündür. Çalışmamızın bu bölümünde bu konulara yer verilecektir.

A. İBADET KONULARI

1. Tercüme ile Namaz

İlk dönemlerden itibaren Kuran tercümesi ile namaz kılınıp kılınamayacağı konusu fukahâ arasında tartışılmıştır. Ebu Hanife'ye dayandırılan birinci görüşe göre Kuran sadece manadan ibaret olduğu için örneğin Fatiha'nın Farsçası ile namaz kılınabilir. Buna mukabil Hanefilerin genelinin de dâhil olduğu cumhur tercüme ile namazın gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir.¹³⁵

Ebu Hanife'ye göre kişi Arapça dilini ve kıraat ilmini biliyor olsa bile Farsça olarak tekbir alabilir ve namazı kendi ana dilinde eda edebilir. Ebu Yusuf ve Muhammed'e göre, ana dilde namaz kılma ancak Arapçayı bilmeyen kimseler için geçerli olabilir. Ebu Hanife'nin görüşünün gerekçesi şöyle izah edilir: "Kuran kâğıtlarda yazılmış ve bizim okuduğumuz lafızlar değildir. Kuran'da gerçek olan o sözlerin taşıdığı anlamdır ki, bir

¹³⁵ Hamdi Kaşif Okur, Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetlerin Dili, *Dini Araştırmalar*, Ocak- Nisan 1999, I, s. 3.

kelam-ı nefsi (Allah'ın zati ile var olmaya devam eden sözü) olarak nesilden nesile devam eder. O kalıplar sonradan yaratılmış (*muhdes*) varlıklardır. Oysaki esas olan Kuran, mahlûk olmayan bir manadır. Bu durumda Kuran'ı Arapça sözler yerine, başka sözlerdeki çevirisinden okumak da mümkündür.

Diğer mezheplere göre ise Kur'an tercümesi ile namazda kıraat caiz değildir. Onların Kuran'ın lafız ve manadan ibaret olduğunu düşünmektedirler.

Hamidullah'a göre namazdaki kıraatin Arap dilinde olması Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar herkes için geçerli olan bir hükümdür.¹³⁶ Ona göre müminlerin ibadetlerinde Rablerine kendi dillerinde hitap etmeleri doğal olsa da böyle bir durumda çok farklı dille namaz kılınacağı, bunun ise bazı sakıncaların olacaktır.¹³⁷

Onun bu konuda öngördüğü sakınca bir dildeki bir kelimenin başka dildeki karşılığını bulmanın güç olmasıdır. Kur'an'ın hatasız çevirisinin yapılması imkânsızdır. Hamidullah bu gerekçeyle tercüme ile namazın uygun olmayacağı kanaatindedir.¹³⁸ Hamidullah'a göre Kur'an hem lafız hem de mana olarak Allah tarafından indirilmiştir ve belirli bir zümreye veya millete ait değildir. Allah'ın sözü ve emirleri olan Kur'an, Arapça indirilmiştir. Açıklaması ise nasıl olursa olsun insan sözü olarak kalacaktır. Çünkü hiçbir tercüme aslının yerini tutamayacağından Müslümanlar Kur'an'ın orijinaline gösterdiği saygıyı onun tercümesine göstermez. Tercüme onlara göre anlam içeriğini tam temsil edemez.¹³⁹

Hamidullah, tercüme ile namaz tartışmalarını art niyetli görmeekte ve başından geçen şu olayı anlatmaktadır: “Bir zamanda genç bir öğrenci namazda söylenen ve okunanların anlaşılması üzerinde ısrarla durdu. İleri sürülen bütün delillerin onu inandıramadığını görünce ona şöyle dedim: ‘Eğer sen beş vakit namazını ana dilinde muntazaman kılacağına söz verirsen, ben de sana bu hususta müsaade ederim’ dedim. Genç öğrenci tartışmayı hemen bıraktı ve ortadan kayboldu bir daha da görünmedi.”¹⁴⁰ Hamidullah'a göre tercüme ile namaz konusunda Ebu Hanife'ye atfedilen fetva doğru aktarılmamıştır.¹⁴¹

¹³⁶ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 322

¹³⁷ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 323.

¹³⁸ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 323.

¹³⁹ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 365–373.

¹⁴⁰ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 329.

¹⁴¹ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 329.

Hamidullah yukarıdaki bilgiler çerçevesinde tercüme ile namaz izin vermemekte ancak istisnai hallerde değişik bir dilden tercüme ile namaz kılınabileceğini de vurgulamaktadır. İstisnai durum kesinlikle geçici bir süre içindir. Mesela yeni Müslüman olmuş bir yabancı, hemen namaz kılmak zorunda olması nedeniyle namazda okunacak duaların Arapçalarını öğrenene kadar bildiği dildeki tercümelerini okuyabilir. Bu istisnai durum Hz. Peygamber dönemindeki Selman Farisi'ye verilen ruhsata dayanmaktadır. Selman Farisi İslam'a yeni girmiş olan İranlılara namazda okumak üzere, Peygamber'imizin izniyle Fatıha Sûresinin tercümesini göndermişti. İranlılar Arapça metni öğreninceye kadar namazlarını böyle kılmışlardı. Bunun gibi, dine yeni girmiş olanlar birkaç gün için tercümelere istifade edebilirler.¹⁴²

2. Zekât Nisabı

Hz. Peygamber ve ilk halifeleri Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında zekât, devlet memurları tarafından toplanmış ve hükümet tarafından gerekli yerlere dağıtılmıştır. O zaman devlet eliyle Müslümanlardan alınan vergiler genel olarak zekât kapsamında değerlendirilmiştir. Bugün ise zekât denilince anlaşılan şey, bir Müslümanın üzerinden bir yıl geçen malının belli bir oranını fakirlere vermesidir. Hamidullah'a göre bu zekâtın diğer vergilerden ayrılması Hz. Osman döneminde olmuştur. Hamidullah, Hz. Osman'ın bu uygulamayı devletin menfaati gereği yaptığını söylemektedir. Çünkü Hz. Osman zamanında İslam Devleti İspanya'dan Çin'e kadar uzanmıştır. Bu İslam coğrafyasında da bazen yüz kilometre kareye bir Müslüman düşmektedir. Eski durumun devam etmesi durumunda zekât memuru bir Müslümandan zekât almak için bu kadar yol gidecek, bazen de o Müslüman zekât verecek durumda da olmayacaktır. Sonuçta toplanacak para belki de zekât memuruna verilecek ücreti dahi karşılayamayacaktır. Bunu elbette hiçbir devlet adamı kabul etmez ve o dönemin sorumluları da bu tedbiri almışlar ve Müslümanların bizzat kendilerinin bu zekâtı vermelerini serbest bırakmışlardır.

Hamidullah'a göre zekât bir yoksulu sevindirmek amacıyla verilen, gönüllük esasına dayalı bir malî fedakârlık değildir; aslında tam olarak zorunlu bir vergi şeklindedir. Nasıl hesaplanacağı ve kimlerin faydalanacağı, hatta bunun hangi dönemlerde ödeneceği konusu, mükellefin inisiyatifine bırakılmamıştır. Bununla birlikte İslâm, dünyevî olan şeyi manevî bir konu haline getirerek, vergi ödeme yükümlülüğünü insan bilincine

¹⁴² Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 329.

yerleştirmiştir. Bu, insana ya da devlete karşı duyulan bir sorumluluk değil, Allah'a karşı bir borç, bir görev, dinî bir kuraldır. Çünkü zekât vermek; namaz, oruç ve hac ile birlikte, dinin dört temelinden biri olup, Allah'a karşı yerine getirilmesi gereken bir görevdir.¹⁴³

Zekâtın verilmesini ihmal etmek İslâm'a göre hem günah hem de devlete karşı islenen bir suçtur. Dünyevî ve uhrevî yönden getirilen bu iki yönlü yaptırım, bir Müslüman'ın istisnasız bütün fiilleri için geçerli olup, İslâmî yasaların ve toplumsal kurumların düzeyi ile ilgili tam ve doğru bir anlayışa sahip olmanın da ön koşulu olmaktadır.¹⁴⁴

Hamidullah'ın zekât konusundaki en önemli görüşü zekâtın nisabına yönelik değerlendirmeleridir. Hamidullah'a göre Hz. Peygamber'in belirlediği altın ve gümüş nisapları, o dönemde yaklaşık olarak aynı değeri taşıymaktaydı. Fakat ilerleyen dönemlerde ve günümüzde 200 dirhem gümüş ile 20 dinar altın arasında değer bakımından oldukça büyük fark olmuştur. Hamidullah bu konuda önemli olanın Peygamber döneminde dirhem değerinin ve o dönemde dirhem satın alma gücünün ne olduğunun bilinmesi gerektiği olduğu görüşündedir. Yani, bir dirhem ile o zaman ne kadar iş yapıldığı ve şu anda aynı dirhem için kaç liraya ihtiyaç duyulduğudur.¹⁴⁵

3. Zekâtın Kime Verileceği

Müslüman olmayanlara zekât verilip verilmeyeceği kısmen de olsa tartışmalara konu olmuştur. Genel kanaate göre zekât Müslüman olan kişilere verilebilir. Ancak Muhammed Hamidullah zekât'ın gayrimüslimlere de ödenmesinin fikhi açıdan mümkün olduğunu düşünmektedir.

Hamidullah görüşünü desteklemek üzere Halife Hz. Ömer'in yaşadığı bir olayı aktarmaktadır. Rivayete göre Hz. Ömer, Medine'de dilencilik yapan yaşlı bir Yahudi ile karşılaşmıştır. Onun durumunu soruşturmuş ve ihtiyaç sahibi olduğunu anlayınca gençliğinde bu insandan cizye alıp yaşlanınca onu muhtaç halde bırakmanın doğru olmayacağını söyleyerek, zekât verilecek grupları bildiren ayette geçen fakirlerin Müslüman fakirler olduğunu, miskinler grubuna ehl-i kitabın fakirlerinin dâhil olduğunu ifade etmiştir. Zekât fakirlerindir ayeti hakkında Hz. Ömer, Onlar ehl-i

¹⁴³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 603.

¹⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 818.

¹⁴⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 818.

kitabın özür (zamnâ) olanlarıdır demiştir¹⁴⁶. Dolayısıyla Muhammed Hamidullah, zekâtın, zamnâ (özür) kategorisine girmeleri koşuluyla, Müslüman olmayan kişilere verilebilir.

B. KADIN

1. Çok eşlilik

Çok eşlilik son dönemlerde İslâm dünyasında tartışılan meselelerden biridir. Bilindiği üzere Kuran'da erkeğin birden fazla kadınla evlenebileceği kabul edilmektedir. Hamidullah'a göre, İslam Hukuku çok eşliliği getirmemektedir, sadece belirli koşullar altında buna izin vermektedir. Ona göre kadının hastalanıp ev işi yapamaması ve evlilik hayatının doğal gerekliliklerini yerine getirememesi durumunda, hasta kadının kocasına ikinci bir evlilik için izin vermesi bu ruhsatın örneğidir. Dolayısıyla Muhammed Hamidullah, birinci veya ikinci eşin rızasına bağlı olarak çok eşliliğin geçerli olabileceğini söylemektedir.

Hamidullah'a göre çok eşlilik kural değil, bir istisnadır ve bu istisnanın, diğerlerinin yanı sıra sosyal olarak da birçok avantajı vardır.¹⁴⁷ Ona göre ilk karı, evlilik sırasında kocasından tek eşli olacağı konusunda söz alma hakkına sahiptir. Hamidullah'a göre hiç kimse bir kadını kendi rızası olmadan evlenmeye zorlayamaz. Dolayısıyla kadının, zaten bir karısı olan biriyle evlenmeyi reddedebileceğini ifade etmektedir.¹⁴⁸

2. Kadının İmamlığı

Kadının cemaat düzeninde nerede duracağı fıkıh kitaplarında detaylı olarak anlatılmaktadır. Kadınların erkeklere namaz kıldırmasının mümkün olmadığı fukahâ tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Ancak kendi aralarında namaz kıldıklarında içlerinden bir kadının imam olabileceği konusu tartışmalıdır.

Cumhur kadınların hem cinslerine imamlık yapabileceğini prensip olarak kabul etmişlerdir. Bu konuda Malikiler farklı kanaatte olup onlara göre kadının, hiçbir şekilde imam olması caiz değildir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harac İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 22, 2013. , s. 161.

¹⁴⁷ Hamidullah, *İslam'a giriş*, s. 287.

¹⁴⁸ Muhammad **Hamidullah**, "Islamic Notion of Conflict of Laws, *Proceedings of First All-India Law Conference* (Hyderabad), 1945, s. 125

¹⁴⁹ Abdullah **Kahraman**, "Klasik Fıkıh Doktrininde Kadının Namazda İmamlık Yapma Hakkı." *Marife* (2008): 167-188.

Muhammed Hamidullah'a göre bir kadın, namaz kılma hakkına sahip olan bir erkeğin olmadığı nadir durumlarda, namaz kıldırabilir.¹⁵⁰ Hamidullah, bu konudaki dayanağı Ebu Davud'da yer alan şu rivayettir: "Hanım sahâbilerden Ümmü Varaka adında ensardan bir kadın vardı. Kur'ân'ı cem'etmiş (ezberlemiş) olan bu hanıma, Hz. Peygamber'in kendi ev halkına namaz kıldırmasını emretmişti"¹⁵¹ Hamidullah'ın belirttiğine göre Hz. Peygamber bu hanımı oturduğu mahalledeki mescidin imamlığına tayin etmiş, o da vakit namazlarını erkeklerden meydana gelen cemaatlere kıldırmıştır.¹⁵²

Hamidullah'a göre gerçekte bu durum Hz. Peygamber tarafından bir kadına özel bir durumda verilmiş ayrıcalıktı ve ancak böyle bir durumda bir kadın imamlık yapabiliirdi.¹⁵³

3. Kadınların Askerliği Meselesi

Hamidullah, Müslüman bir kadının orduya katılmasına izin verildiği görüşündedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde kadınlar savaşlarda yer almış ve hemşirelik, hasta bakıcılık, açıcılık, su taşıyıcılığı ve bazı acil durumlarda askerlik görevlerini ifa etmişlerdir. Ayrıca Hamidullah, Kadisiye savaşı sırasında kadınların ölüleri gömmek üzere mezarı kazdıklarını kaydetmektedir.¹⁵⁴

Hz. Peygamber zamanında bazı savaşlarda kimi kadınlar bizzat savaşa katılmış ve düşmanla savaşmışlardır. Hz. Peygamberin halası Safiyye bnt. Abdülmuttalib bu kadınlardan biridir. Safiyye Hendek savaşına da aktif olarak katılmış ve bir düşman askerini öldürmüştür. Ümmü Ümare de Uhud savaşına bizzat iştirak etmiş, oku ve yayı ile düşmanla çarpışmıştır. Savaştan sonra Medine'ye dönen Hz. Peygamber: "Uhud savaşında sağıma soluma döndükçe hep Ümmü Ümare'nin yanı başında çarpıştığım görüyordum." Demiştir.¹⁵⁵ Yine bu kadın sahabinin Hz. Peygamberin vefatından sonra Müseylemetü'l-kezzab ile yapılan savaşa iştirak ettiği ve bu savaşta 12 yerinden yara aldığı nakledilmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Hamidullah, *İslam'a giriş*, 300.

¹⁵¹ Buhari, *Ebû Dâvûd, Salât*, 62,

¹⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 172.

¹⁵³ Ali, *A Study Of Mohammad Hamidullah's Works On Islamic LA*, s. 169; Muhammad Hamidullah, *Khutbdt-e-Bahdwalpiir, Islamic Book Foundation. New Delhi*, 1997, pp. 49-50.

¹⁵⁴ Muhammed **Hamidullah**, *Muslim Conduct of State, Muhammed, Lahore*, 1961, s. 253.

¹⁵⁵ İbn Hacer *el -isabe*, IV, 479.

¹⁵⁶ İbn Hacer *el -İsabe*, IV, 479.

Muhammed Hamidullah orduya sadece yaşlı kadınların katılabileceği konusunda fikir öne süren âlimler ile aynı görüşte değildir. Hz. Peygamberin eşi Hazreti Aişe'nin Uhud savaşında Hz. Peygambere eşlik ettiğini ve diğer kadın gönüllüler ile birlikte yaralı sahabilere hizmet ettiğinde genç olduğunu belirtmiştir. Hamidullah'a göre Hz. Peygamber ve dört halife döneminde kadınların savaş sırasında silah kullanmışlardır. Nitekim ünlü sahabe Halid b. Velid'in karısının ve kızının atçılıkta ün kazandığını ve Kadisiye savaşında bir grup kadının gönüllü olarak kalın sopa, mızrak, ok ve benzeri silahlar kullandığı kaydedilmektedir.¹⁵⁷

Hamidullah Hz. Aişe'nin Cemel savaşında orduya komuta etmesinden hareketle kadının Ordu'da idari sorumluluk üstlenmesinin de islam hukuku açısından mümkün olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸

4. Kadının Devlet Başkanlığı

Hz. Peygamber kendinden sonra geride bir erkek evlat bırakmamıştı. Hamidullah, Hz. Peygamberin geride erkek evlat bırakması durumunda toplumun, muhtemelen onu halef olarak kabulleneceği kanaatindeydi. O, Hz. Peygamberin hayattaki tek evladı Hz. Fatıma'dan yola çıkarak, kadınların devlet başkanı olup olamayacakları üzerinde bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

Hamidullah İslam Hukuku'na göre bir kadının devlet başkanı olamayacağını kanıtlanabilmiş olmadığını ifade etmektedir. Kur'ân'da Sebe melikesi Belkıs'tan bahsedilmekte ve onun Süleyman peygamber vasıtasıyla İslam'a girdiği şöyle anlatılmaktadır:

“Kraliçe geldiğinde, “Senin tahtın da böyle mi?” diye soruldu. “Tıpkı o!” dedi ve ekledi: “Biz bundan önce hakkınızda bilgi sahibi olmuş ve çağrınıza boyun eğmiştik.” Onu, daha önce Allah'tan başka taptığı şeyler saptırmıştı. Çünkü o inkârcı bir kavimden idi. Ona, “Köşke gir” denildi. Kraliçe salonu görünce, onu oraya toplanmış su sandı ve eteğini topladı. Süleyman, “Bu, billûrdan yapılmış bir köşkün şeffaf zeminidir” diye uyardı. Kraliçe, “Rabbim, ben gerçekten kendime zulmetmişim! Artık Süleyman'la beraber âlemlerin rabbi olan Allah'a teslim oldum” dedi.”¹⁵⁹

Fakihlerin bir kısmı, kadının hiçbir zaman devlet başkanlığı görevine getirilemeyeceğini ileri sürerken, bazı fakihler kadına bu görevin verilebileceğini belirtmişlerdir. Maliki,

¹⁵⁷ Hamidullah, *Muslim Conduct of State*, s. 253.

¹⁵⁸ Hamidullah, *Muslim Conduct of State, Muhammed. Lahore*, s. 252.

¹⁵⁹ Neml Suresi, 41/44

Şafii, Hanbelî ve Zeydi fakihler kadının devlet başkanı olamayacağı ve devlet başkanında erkeklik şartının aranması gerektiği görüşündedirler. Genel olarak bu görüşlerini Nisa suresi 34. ayetine dayandırmaktadırlar. Ayette “Allah’ın insanlardan bir kısmını diğerlerinden üstün kılmasına bağlı olarak ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar” buyurulmaktadır. Bazı alimler bu ayetten hareketle erkeğin kadından akıl ve görüş açısında üstün olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁰

Buna mukabil bazı fakihler ilgili ayetin asıl itibarıyla aile düzeni ve evlilik hayatını konu aldığını belirterek ayetin kadının siyasi haklardan olan devlet başkanlığına getirilmesini yasaklayıcı mahiyette olmadığını ifade etmektedirler.¹⁶¹

Hamidullah da bu son kısım fakihler gibi düşünmekte ve Kur’ân’ın, bir kadının devlet idaresinin başına geçme ihtimalini imkânsız kıldığını ifade etmektedir. Ona göre birçok dindar hukukçu da buna atıfta bulunmuştur. Hamidullah’a göre eğer Allah, bir kraliçenin yönetici olmasına izin vermemiş olsaydı, Kuran’da âlemlerin Rabbine teslim olan Belkıs hikâyesini zikretmezdi. Aksi takdirde en azından bu durumun yanlış bir şey olduğunu ifade edilirdi.¹⁶²

Hamidullah’a göre Arap geleneğinin de bu hususa karşı olmadığını söylemektedir. Mesela Gatafan’ın Umm Kirfâ ve Umm Ziml yine Temîm kabilelerinden Sacâhî kolu kadın başkanlarıyla meşhurdur. Ayrıca yukarıda da geçtiği üzere Hz. Peygamber Medine’de bir camiye, Kur’ân hafızı olan Umm Varaka’yı imam olarak tayin etmişti. Hamidullah bu örneklere bakarak kadınların devlet başkanı olabileceklerini düşünmektedir.¹⁶³

Hamidullah, kadının devlet başkanlığıyla ilgili lehte ve aleyhte olmak üzere genel kanaatlerini ortaya koyar ve sonuç olarak kadının devlet başkanı olarak görev yapmasında bir beis olmadığını ifade etmektedir. Ancak ona göre kadınların böyle bir görevi üstlenmesinde zorlayıcı bir emir söz konusu değildir. Buna göre ihtiyaç durumunda veya kabiliyet söz konusu olduğunda bir kadının devlet başkanlığı için tercih edilmesi mümkündür.

¹⁶⁰ Maverdi, s.130; *Ebu Ya’la*, s.60; *en-Nüveyrî*, c.VI, s.248; *Zuhayli*, VI, s. 745.

¹⁶¹ Muhammed İzze Derveze, (v.1404), *ed-Düsturu’l-Kur’ânî ve’s-sünnetü’n-nebeviyye fi şuuni’l-hayat*, (b.y.), 1966, c.I, s.115; *es-Saidi, Abdülmüteal, en-Nazariyyatü’l-İslâmiyye fi’d-devle*, Mısır-1917, s. 237-238.

¹⁶² Hamidullah, *İslam’ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları*, s. 120-121

¹⁶³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 172.

C. GAYRİMÜSLİMLER

1. Gayrimüslimler ile ilişkiler

Yakın ile uzak, akraba ile yabancı arasında bir seçme hatta bir ayırım yapmanın insan için tabii bir şey olduğunu düşünen Hamidullah, zihnî ve ahlakî gelişimle birlikte toplumda, yabancının özümsemesi eğiliminin kendini göstereceğini kabul etmektedir. Bir toplum, yalnız kan bağı, gizlenmesi imkânsız olan deri rengi, dil ve doğum yeri gibi esaslar üzerine kurulursa toplumun birlik ve beraberlik anlayışı içerisinde hareket etmesi ve yaşaması mümkün olmamaktadır. Hamidullah, bütün bu sosyal birlik kavramlarında (kan bağı, dil, deri rengi, doğum yeri), beklenmedik ya da tesadüfi bazı olayların esas alındığını, hayvanlara yakışan halden daha üstün olan insan akılcılığından daha çok hayvan içgüdüsüne yaklaşan reflekslere önem verildiğine dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

Hamidullah'a göre bir mümin veya bir kapitalist, komünist bir ülkede; bir siyah, beyazların ülkesinde; Fransız olmayan biri Fransa'da yabancı olarak kabul ediliyorsa, bir gayrimüslimin de İslam diyarında yabancı sayılmasında şaşılacak bir durum yoktur. O, anlayışların ya da daha ziyade bakış açılarının değişebileceğini; fakat herkesin kendi yakınları ile diğerleri arasında, şu ya da bu şekilde bir ayırım yapacağını söylemektedir.¹⁶⁵ Dolayısıyla sosyal ya da politik diğer her sistem gibi İslam da "kendisi" ile "başkası" arasında bir ayırım yapmaktadır. Ancak Hamidullah'a göre İslam'ın yaklaşımı ile diğer sistemler arasında çok büyük farklılıklar bulunmaktadır.

Dünya işlerine ait konularda iki sınıf insan (Müslüman ve gayrimüslim) arasındaki eşitsizlik azdır.¹⁶⁶ Hamidullah'a göre belki de İslam'ın gayrimüslimlere karşı tutumunda en belirgin özelliği, onlara sosyal ve hukuki özerklik tanınmasıdır. Hz. Peygamber, vefat döşğinde gayrimüslim vatandaşlara iyi davranılmasını emretmiştir. O, bu hususta "kim ki bir zimmîye haksızlık ederse, cennete giremez", "kim ki zimmîlere haksızlık ederse kıyamet günü ben onun hasmı olacağım" buyurmaktadır.

Diğer taraftan hoşgörü, misafirperverlik ve sığınma diğer dinlerin tabileri için İslam'ın belirttiği temel ilkelere dendir. Hamidullah, bazı din ve hayır işleri için bir Müslüman'ın

¹⁶⁴ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 213.

¹⁶⁵ Hamidullah, *İslam'da Devletler Hususi Hukuku -Kanunlar İhtilafının İslami Mefhumu*, s. 197.

¹⁶⁶ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 213, 214.

savaş halindeki bir düşman ile bile iş birliği yapmasının emredilmesini, heyecan ve hatta hayret verici bir durum olarak görmektedir.¹⁶⁷

Kur'ân ve hadîs'teki temel prensiplerin yanı sıra gerek Hz. Peygamberin gerekse daha sonraki zamanlardaki tatbikata bakıldığında gayrimüslim vatandaşların İslam topraklarında çok rahat bir şekilde yaşadıkları görülmektedir. Hamidullah'a göre gayrimüslimlerin idareye boyun eğmelerinde ödevlerin ilahi kökeni, pratik açıdan çok büyük bir öneme sahiptir. Zira İslam Hukukunun ilahi kaynaklı olması onu diğer hukuklara göre daha istikrarlı kılmaktadır. Bu açıdan ister kral ister parlamento olsun ister başka bir merci olsun hiçbir otorite, gayrimüslim halka muameleyle ilgili olarak İslam tarafından bildirilen kanunları değiştirme hakkına sahip değildir.¹⁶⁸ Bu açıdan İslam'ın gayrimüslimlere tanımış olduğu temel hak ve hürriyetler garanti altına alınmış olup onların yarının derdine düşmelerine gerek kalmamıştır.

Gayrimüslimlerin mali hak ve sorumlulukları ile ilgili olarak da Hamidullah, cizye ve zekât vergisi arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Ona göre gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi, genel olarak sadece hukuk tekniği bakımından bir vergi ayırımından ibarettir. Çünkü Müslümanlar altın ve gümüş ile hayvan sürüleri üzerinden zekât vergisi öderlerken, gayrimüslimler, bu çeşit zekât vergilerinden tamamıyla muaftırlar. Yine Müslümanlardan topraktan elde ettiği mahsuller için onda bir oranında oşür vergisi alınırken gayrimüslimlerden haraç adı altında zirai vergiler alınmaktadır. Dolayısıyla Hamidullah'a göre her iki tarz vergilendirme birbirinden farklı esaslar dâhilinde cereyan ettiği için, hangi çeşit vergi mükellefinin daha ağır vergi ödediğini söylemek her zaman mümkün değildir.¹⁶⁹

Ayrıca Müslümanlar ödünç verdikleri şeyden en ufak bir faiz sağlayamazken gayrimüslim vatandaşlar faiz alıp verebilmekteydiler. Bu durumda cizye sadece çok hafif bir vergi olmakla kalmıyor, aynı zamanda kadınlardan, ergenlik çağına ulaşmamış çocuklardan, yaşlılardan ve din adamlarında da alınmıyordu. Aynı şekilde gayrimüslim biri yararlı bir iş yaptığında kendisinden bu vergi de kaldırılıbiliyordu.¹⁷⁰

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde gayrimüslimlere temel hak ve hürriyetler alanında, siyasi, sosyal, adli, mali vb. açıdan birçok haklar tanındığı görülmektedir. Onlar diğer

¹⁶⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*, s. 173-175

¹⁶⁸ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 214.

¹⁶⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, s. 630.

¹⁷⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*, s. 174.

din ve devletlerdeki yaklaşımın tersine toplum hayatında hep ezilen, hor görülen bir tebaa olarak kabul edilmemişler, bilakis hayatın birçok alanında Müslümanlarla birlik ve beraberlik içinde yaşamışlardır. Bunun bir sonucu olarak da hem kendileri hem de İslam devleti bu durumdan istifade etmişlerdir.¹⁷¹

2. Müslüman Olmayanlarla Evlilik

Müslüman olmayanla yapılan evliliğin hükmü İslam hukuku açısından önemli bir konudur. İslam dininde olduğu gibi, Yahudilik ve Hristiyanlıkta da din farklılığı, bir evlenme engeli olarak kabul edilmiştir. Ancak İslam dininin, diğer din mensupları ile evliliğe tanıdığı sınırlı müsaadeye karşılık, Yahudilik ve Hristiyanlıkta da bu çeşit bir izin bulunmamaktadır.¹⁷² Ayrıca evli çiftlerden birinin İslam'ı kabul etmesi ve diğerlerinin ise gayrimüslim olması durumunda evliliklerinin İslam açısından konumunun ne olması gerektiği İslam hukukunda ve özellikle Kur'an-ı Kerim'de yer alan Müslüman bir kadın veya erkeğin müşriklerle evlenemeyeceği ayeti açısından ve bir Müslüman açısından önemli bir fıkhi konudur. Ayette “*İman etmedikleri sürece, Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin.*” denilmektedir. Bunların dışında kalan ehl-i kitap ile evlilik ise Maide suresinde “*...mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir*” olarak geçmektedir.

Söz konusu ayet ile Müslüman bir erkeğin ehlikıtap (Yahûdî veya Hıristiyan) kadınla evliliğine izin verilmiş; ancak Müslüman kadının ehl-i kitap erkeklerle evlenilmesi konusunda bir hüküm verilmemiştir. İslam âlimleri söz konusu ayetle Mekke'den Medine'ye hicret eden kadınlar ile ilgili Mümtahine suresi onuncu ayette kâfir kavramının, müşrik ve ehlikıtap olmak üzere tüm gayrimüslimleri içerisine aldığını belirtmektedir. *Onların Mü'min kadınlar olduklarını öğrenirseniz, kâfirlere geri çevirmeyiniz. Bu kadınlar, o inkârcılara helal değildir. Onlar da bunlara helal olmazlar.*”

İslam âlimleri Mümtahine suresinde göre Müslüman kadınların, gayrimüslim erkeklerle evlenemeyeceğini de bildirmektedirler. Mâide Suresi beşinci ayette Kadınların gayrimüslim erkekler ile evlenmesi hakkında diğer bir ayette ise: “*Bugün size bütün temiz ve iyi nimetler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri, size*

¹⁷¹ Hamidullah, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı, s. 176.

¹⁷² Şamil Dağcı, “İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri-II (Geçici Evlenme Engelleri).” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 41,1 (2000): 137-194.

helâldir, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. İnananlardan iffetli kadınlar ile daha önce bize de kitap verildi diyenlerin iffetli kadınları da namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere mehirlerini vermeniz şartıyla size helaldir. Allah'a inanmayı reddedene gelince, onun bütün işleri boşa gidecek; zira o ahirette de zarara uğrayanlar arasında yer alacaktır.” ¹⁷³ denilmektedir. Söz konusu ayette bildirildiği üzere Müslüman kadınların gayrimüslim erkekler ile evlenmesinin doğru olmadığı ima edilmektedir.

Bununla birlikte Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin de olduğu birçok sahabe, Müslüman kadınların ehl-i kitap erkekler ile evlenmelerinin caiz olmadığı görüşünde oldukları rivayet edilmiştir.

Bütün mezheplere göre Müslüman bir kadının, gayrimüslim bir erkekle evliliği ister ehli kitap, ister kâfir olsun, kesinlikle haramdır. Yine tüm mezhepler açısından Müslüman bir kadının gayrimüslimle yaptığı evlilik, Müslüman erkeğin Müslüman ya da ehlikitap olmayan bir kadınla yaptığı evlilik, eşlerden birinin dinden çıkması durumundaki evlilik de batıl sayılmıştır. Bazı fakihler, Müslüman kadının, ehlikitapla evlenemeyeceğinin kaynağının “İslam üstündür, diğer hiçbir din ona galebe çalamaz” şeklindeki sünnet olduğu görüşündedir.¹⁷⁴

Müslüman-gayrimüslim evliliklerini ayrıntılı bir şekilde ele alan Hamidullah'a göre, ehlikitaptan bir kadınla evlenmek caizdir ve Müslümanla evlenen ehlikitap bir kadın, kendi dinini uygulama ve koruma hakkına sahiptir. Ayrıca eğer evli bir çift İslam'ı kabul ederse, İslam öncesi evlilikleri İslam hukuku ile uyumlu olduğu sürece geçerlidir. Hamidullah'a göre Müslüman bir erkek, ehlikitap olmayan gayrimüslim bir kadınla evlenemez.

Hamidullah'a göre İslâm, aile için ataerkil bir yapı seçmiştir.¹⁷⁵ Dolayısıyla farklı dinlere mensup kimselerle gerçekleştirilen evliliklerde bile çocuklara öğretilebilecek tek din Müslüman babanın dinidir. İslâm, insan iradesiyle oluşturulan bir din değildir. O, sadece Allah'ın ürünüdür. Bu nedenle insan Allah'ın hükmettiği şeyi değiştiremez. Bir Müslüman erkekle evlenmeyi kabul eden gayrimüslim bir kadının, her şeyden önce

¹⁷³ Mâide, 5.

¹⁷⁴ Zuhayli, “Vehbe”. TDV İslam Fıkhı Ansiklopedisi, C.IX, s.88-97

¹⁷⁵ Muhammed **Hamidullah**, “Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri”, *İstem*, 2002, II: 195-204.

Müslüman babadan doğan çocuklarının dini eğitiminde söz hakkının olmayacağını bilmelidir.”¹⁷⁶

Hamidullah eşlerin din değiştirmesi konusunda nikah akitlerinin ne olacağına dair de düşüncelerini ifade etmektedir. Buna göre gayrimüslim eşlerden sadece koca İslam’ı kabul etmişse ve karısı kabul etmemişse bu durumda, eğer karısı Hristiyan ve Yahudi ise evlilik sahih olacak devam edecektir. Ancak eğer karısı ehlikitaptan değilse ya dinini değiştirmesi ya da ayrılmaları gerekecektir. Eğer koca İslam’ı kabul etmemiş ancak karısı kabul etmişse kocasının üç ay içinde İslam’ı kabul etmesi gerekir. Bu süre zarfında ise evlilik ilişkileri devam edemez. Koca İslam’ı kabul etmezse ayrılmaları gerekir.¹⁷⁷

3. Gayrimüslimler ve İbadet Yerleri

Muhammed Hamidullah, İslami olmayan bir ülkede de Müslüman olmayanların haklarını hukuki açıdan incelemiştir. İbadet yerlerinin korunacağı ve onlara zarar vermenin veya tahrip etmenin yasadışı olacağı görüşündedir. Görüşüne destek olarak, Hz. Peygamberin uygulamalarından örnekler vermektedir. Nitekim Hz. Peygamber Medine’yi İslami bir devlet olarak kurduktan sonra, Müslüman olmayanlara ibadet ettikleri yerdeki inançlarına göre ibadet etme hakkını vermiştir.

Ancak Muhammed Hamidullah, Müslüman olmayanlarla savaş halinde dini mekânlarının fethinin hükümdarın takdirine bağlı olacağı görüşündedir. Hükümdarların bu yerleri sağlam bırakabilecekleri gibi oraları Müslümanların dini mekanlarına da dönüştürebilme veya yok etme haklarına sahip olduğu görüşündedir. Nitekim Mekke’nin fethinden sonra Hz. Peygamberin, Kâbe’yi Müslümanlar için bir ibadet yerine dönüştürmüştür.¹⁷⁸

Bununla birlikte Hz. Peygamber Necran’da kiliseleri orada yaşayan Hristiyanlara teslim etmekle kalmamış aynı zamanda kiliseleri ve rahipleri için tam güvenlik sağlamıştır. Hamidullah’a göre Hz. Peygamberin Taif’le ilgili tutumu farklı olmasının sebebi putperestliğin yok edilmesi gerektiğinin düşünülmesidir. Aynı şekilde, dört halife döneminde, Müslüman olmayanların ibadet yerlerinin farklı koşullarda farklılık gösterdiğini de görülmektedir.

¹⁷⁶ Hamidullah, *Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri*, II, 195-204

¹⁷⁷ Hamidullah, *Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri*, II, 195-204

¹⁷⁸ Mustapha **Nadira**, *Muhammad Hamidullah and Islamic Constitutional Law*, McGill University, 2002, s. 45.

Hamidullah tüm bunlardan hareketle gayrimüslimlerin mabetleri hakkında sabit bir kural bulunmadığının söylenebileceğini ifade etmektedir. Ona göre bu konudaki kural ilgili yöneticilerinin durumuna ve kararına bağlıdır.¹⁷⁹

4. İrtidât

İrtidat terim olarak bir Müslümanın İslâm dinini terk etmesi veya başka bir dine girmesine ifade etmektedir. Kimsenin zorla Müslüman yapılmaması ve hatta münafıklığın aşırı derecede zemmedilmesi açısından İslâmın insanların kendi dinlerini yaşamalarına müsaade etmiştir. Nitekim bir ayette “*Artık dine girmekte baskı ve zorlama yoktur. İslâm yeryüzünde duyulup bilinmek suretiyle doğruluk, sapıklıktan ayrılıp belli olmuştur.*”¹⁸⁰ denilmektedir. Bununla birlikte kendi hür iradesiyle Müslüman olan kimsenin ise artık İslâm dininin esaslarına uyması gerekir.

İslâm hukukçuları Müslüman birinin kendi dinini terk etmesini bir suç olarak değerlendirmektedir. Onlara göre bunun cezası, sünnet ve icma ile tespit edilmiştir. Dinden çıkan birinden öncelikli olarak yeniden Müslüman olması istenir. Gerekirse düşünmesi için süre verilir. Ancak fikrinde ısrar ederse öldürülür. Hanefiler’e göre, öldürülme suçu sadece erkekleri kapsamaktadır. İmam Şafii’ye göre ise hain kadınlar tıpkı erkekler gibi öldürülür. Onun bu konudaki gerekçesi “Dinini değiştiren kimseyi öldürünüz” hadisinin erkek ve kadın arasında ayırım yapmamasıdır.

Muhammed Hamidullah İslâm’ın hoşgörü anlamına geldiğini ve İslâm’ın zorla kabul edilmeyeceğini ancak mürtedler için ölüm cezasının bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak Hamidullah’a göre din değiştirenler için ölüm cezasının verilmesi onların din değiştirmeleri nedeniyle değil, siyasi nedenlerdir. Nitekim dünyadaki hiçbir hükümetin hain insanları sevmemektedir. Ona göre hiçbir kimse İslâm’ı kabul etmeye zorlanamaz, ancak bir kişi İslâm topluluğunun bir üyesi olursa sonradan din değiştirmek istediğinde ihanetine tahammül edilemez ve bu nedenle ölüm cezası verilir. Bununla birlikte cezanın uygulanması, İslâm aleyhine ihanet edildikten hemen sonra verilmemektedir. Söz konusu kişiye konuyu düşünme fırsatı verilmeli ve İslâm’a geri dönmesi için ikna edilmelidir. Bütün bunlara rağmen, İslâm’a geri dönmezse söz konusu cezaya tabi tutulacaktır.

¹⁷⁹ Mustapha, *Muhammad Hamidullah and Islamic Constitutional Law*, McGill University, 2002 s. 45.

¹⁸⁰ el-Bakara, 2/256

Muhammed Hamidullah'a göre ayrıca sarhoş, akli yerinde olmayan ve baskı altında İslam inancını kabul edenlerin eski dinlerine dönmeleri halinde de öngörülen cezalandırılmadan muaf tutulabilirler. Yine kadınlar, bu suç karşısında ölüme mahkûm edilmemeli ve hapsedilmelidir. Keza yaşlı kişilerin de bu cezalandırılmadan muaf tutulabileceği kanaatindedir.¹⁸¹

5. Gayrimüslim Devletlerden Yardım Alma

Klasik dönemde pek tartışılmayan bir konu olan gayrimüslim devletlerden yardım alma konusu hakkında; bir arkadaşına yazdığı mektupta Muhammed Hamidullah bazı kanaatlerini dile getirmektedir.

Bu mektupta yer aldığı üzere Hamidullah'a göre Irak ile Kuveyt arasındaki savaşın Müslümanlar arasında bir iç savaş olduğunu ve bu savaşın Kuveyt'in petrol gibi mülklerini ele geçirmek için Irak tarafından başlatılmıştır. İslami perspektifte, Irak'ın böyle bir hakkı yoktur. Muhammed Hamidullah'a göre, mağdur bir Müslüman devlet iç savaştaki devletinin güvenliği için gayrimüslim bir devletten yardım alabilir.¹⁸²

6. Gayrimüslim Devlette Müslümanlar

Hamidullah'a göre gayrimüslim ülkelerde yaşayan Müslümanlar karmaşık bir durumla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bir yandan, İslam hukuku hükümlerine uymaları gerekmekte diğer yandan ise buldukları ülkelerin kural ve düzenlemelerine uymaları istenmektedir.¹⁸³

Muhammed Hamidullah, bu durumda İslam hukukunu izlemenin gerekliliğine değinmiştir. Başka bir deyişle, Müslümanlar günlük yaşamlarında şeriata bağlı kalmalıdır. Hamidullah bu bakımdan, Ebu Yusuf'un şu görüşünü sık sık alıntılanmaktadır: “Bir Müslüman, davranışını her nerede olursa olsun İslam yasalarına göre düzenlemelidir.” Bununla birlikte ona göre Müslüman olmayan ülkelerde yaşayan bir Müslümanın, Daru'l-İslam'da olduğu gibi İslam hukukunu takip etme özgürlüğüne sahip değildir. Bu bağlamda Hamidullah, Hz. Peygamber dönemindeki Müslüman

¹⁸¹ Hamidullah, *Muslim Conduct of State*, s. 172.

¹⁸² Ghitrif Shabbaz, *Dr. Muhammad HamiduUah-Mijaddid Ulum-e-Sirat. Foundation for Islamic Studies, New Delhi*, 2003, s. 83.

¹⁸³ Hamidullah, *Muslim Conduct of State*, s. 118.

olmayan ülkelere yerleşmiş olan Müslümanlara atıf yaparak yaşadıkları ülkelerin yasalarına uymaları gerektiğini vurgulamıştır.¹⁸⁴

D. GÜNDELİK KONULARA İLİŞKİN HELAL VE HARAMLAR

1. Organ Nakli

Organ nakli, kadavradan ve canlıdan olmak üzere iki şekilde uygulanan bir operasyondur. Tedavisi tıbben mümkün olmayan hastalıklar nedeniyle görev yapamayacak derecede hasar gören organların yerine, canlı veya ölüden alınan yeni, sağlam organın konularak hastanın tedavi edilmesidir.¹⁸⁵

Modern dönemde ortaya çıkan bu yöntem doğal olarak nasslarda veya klasik fıkıh kaynaklarında yer almamaktadır. Organ bağıışı, modern tıbbi sistemin önemli bir özelliği haline gelmiş ve günümüzde kan, doku ve organ nakli, tedavi yolları arasına girmiş bulunmaktadır. Bu sebeple sorun aynı zamanda günümüz Müslüman hukukçular tarafından İslam hukuku açısından incelenmiştir.

Günümüz İslam hukukçularının önemli bir kısmı belli şartları taşıması durumunda organ nakline cevaz vermektedirler. Bu şartlar da a) organ naklinde zaruretin bulunması b) Uzman doktorlar tarafından hastanın bu tedavi ile iyileşeceğine dair kanaatin güçlü olması c) Ölümünden önce kendisinin veya ölümünden sonra mirasçılarının onayının alınmış olması d) Tıbbi ve hukuki ölümün kesinleşmiş olması e) alıcının organ nakline rıza göstermesi f) Organın bir ücret ve menfaat karşılığı verilmemiş olması ve e) Devletin kontrolü altında olması şeklindedir.¹⁸⁶

Buna göre belli şartların oluşması durumunda insan hayatını veya hayatî bir organı kurtarmak için doku ve organ nakli yolu ile de tedaviye ruhsat verilmektedir. Organ nakline cevaz verenler bu konuda genellikle “Her kim bir hayatı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur.” (Maide 5/32) ayetini delil olarak almaktadırlar.¹⁸⁷

Muhammed Hamidullah da İslam hukuku açısından bir kişinin hayatını kurtarmak için kullanılması durumunda bir kişinin organlarını bağışlamak veya nakletmek için bir

¹⁸⁴ Hamidullah, *Muslim Conduct of State*, s. 119.

¹⁸⁵ Yasin Yılmaz, “Osmanlı Örgün Eğitiminde ve Süleymaniye Medreselerinde Medreseler”, *Harran Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 10(14), 2005.

¹⁸⁶ <https://kurul.diyabet.gov.tr/>

¹⁸⁷ <https://kurul.diyabet.gov.tr/>’organ-bagisi-caiz-midir‘?’

sınırlama olmadığı görüşündedir. Benzer şekilde, bir kişinin kendi organ veya kanının kullanılmasına izin verebilir, ancak böyle bir şey için bu kişi zorlanmamalıdır. Bu durum açıkça bir hayır olarak kabul edilir. Zorla yapılırsa, insan haklarının ihlali sayılır ve İslam buna izin vermez.¹⁸⁸

2. Şans Oyunları

İslam dininde inanç ve ibadet esaslarının yanı sıra ferdin beşerî ilişkilerinin ve sosyal hayatının belli ölçüler ve düzen içinde olması, kötülüklerden korunması da önemlidir. Bunu sağlamak için de Kur'ân'da ve hadislerde davranışlarda hâkim olması gereken temel hukuk ilkelerine ve ahlaki değerlere sıkça atıfta bulunulmuş, kötü davranışlardan belirli örnekler yasaklanmıştır. Bu amaca yönelik olarak getirilen düzenlemenin dini metinler kadar insanlığın ortak sağduyusuna ve kolektif şuuruna uzanan kökleri vardır. Kazançta karşılıklı rızanın esas alınması ve irade eğitime ağırlık verilmesi, haksız yollarla mal kazanmanın ve zamanı boşa harcamanın, bunun örneklerinden biri olarak da kumarın yasaklanması böyledir. Kur'ân-ı Kerim'de Bakara suresi, Maide suresi ve Nisa suresinde doğrudan kumardan bahseden üç ayet vardır. Her türlü şans oyunu kumardır ve bu kumarın da her çeşidi yasaktır. Kumar ise “Şans ve becerinin birlikte veya tek başına söz konusu olduğu bir olay yahut yarışmanın ya da belirsiz bir olayın sonucu üzerine bahse tutuşma ve bu yolla kazanç elde etme” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸⁹

Muhammed Hamidullah'a göre piyango, at yarışları, tavla, satranç vb. şans oyunları pek çok kötülüğün kaynağı olabilmektedir. Yoksulların sömürülmesine ve zorluklarla elde edilen servetlerin ellerinden alınmasına neden olur. Bu oyunların İslam hukuku açısından durumunu tartışan Muhammed Hamidullah şu ayetleri aktarmıştır: “*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.*”¹⁹⁰ Şeytan içki ve kumar yoluyla aranıza düşmanlık ve kin

¹⁸⁸ Ali, *A Study Of Mohammad Hamidullah's Works On Islamic LA*, s. 177; Muhammad Hamidullah, *Khutbat-e-Bahdwalpiir, Islamic Book Foundation. New Delhi*, 1997, 49-50.

¹⁸⁹ Ali **Bardakoğlu**, “Kumar”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2002, XXVII, s. 364-367.

¹⁹⁰ Mâide Suresi, 90.

*sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?*¹⁹¹

Muhammed Hamidullah, bu tür oyunların tek taraflı bir risk içerdiği için Şeriat'ta tamamen yasaklandığını belirtmektedir.¹⁹²

3. Müzik

Klasik fıkıh literatürü incelendiğinde, müzik meselesinin çeşitli konular incelenirken sıkça ele alındığı görülmektedir. Fakihlerin müzik konusunda temel iki görüşe ayrıldığı görülmektedir. Bununla birlikte mezheplerin bu konudaki görüşleri hakkında genelleme yapmak doğru gözükmemektedir. Örneğin Hanefî mezhebinde müziğin mekruh ya da haram olduğu ifade edilse de Hanefilerden Kâsânî, İbnu'l-Hümmam ve Abdülğani en-Nablusî gibi âlimlere göre, harama vesile olduğu zaman müzik haram olur. Yoksa müzik, müzik olması açısından yasaklanmış değildir.¹⁹³

Müziğin genelini haram sayanların dayandıkları deliller arasında “*İnsanlardan öyleleri vardır ki, halkı fark ettirmeden ve hiçbir bilgiye dayanmadan Allah yolundan saptırmak ve dini alaya almak için boş söz ve eğlendirici sözler (lehve'l-hadis) satın alırlar. İşte onlar için hor ve hakir edici bir azap vardır.*”¹⁹⁴ ayeti bulunmaktadır. Ayrıca “Hz. Peygamber köpek ticaretini ve şarkıcı kadının kazancını yasaklamıştır”¹⁹⁵ ve “Şüphesiz Allah ve Resulü içki, kumar, davul ve tamburu yasaklamışlardır.”¹⁹⁶ hadislerini delil olarak almışlardır.

İçerisinde İbn Hazm ve Gazzalî'nin de yer aldığı bazı fakihlere göre ise güzel ses dinlemek amacıyla müzik dinlemek mubahtır. Onlara göre içerisinde hikmet ve güzel şeyler olan şiir ve müziğin yasak olmasını gerektirecek bir sebep yoktur.

Muhammed Hamidullah da bu konuda Gazali ile aynı görüşe sahiptir. Hamidullah'a göre, müziğin kendisi İslam'da yasak değildir, yasak olan şey müziğin namazda çalınması veya ahlaki çöküntü oluşturan eğlencelerde müziğin kullanılmasıdır.

¹⁹¹ Mâide Suresi, 91.

¹⁹² Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, s. 123-124

¹⁹³ Nuri Özcân, Yalçın Çetinkaya; “Müsiki” mad., *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2001, XXXI, s. 30-31

¹⁹⁴ Lokman, 6.

¹⁹⁵ *Beyhakî, Ahmed, es-Sünenü'l-Kübrâ. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, 2003, 126

¹⁹⁶ *Beyhakî, Ahmed, es-Sünenü'l-Kübrâ. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, 2003, 126

Peygamber döneminden örnekler vererek müziğin izin verilebilirliğini kanıtlamaya çalışmıştır.

Bir keresinde, Sahabe'nin büyüklerinden Es'ad b. Zürrare, hicretten kısa bir süre sonra vefat etmiş, vefatından önce de kızlarını Hz. Peygambere emanet etmişti. O da onlara sahip çıkmıştı. Bunlardan Fariğa gelin olurken düğün mekânını şerefliendiren Hz. Peygamber "Ya Aişe! Eğlence yok mu? Ensarın lehvi yani eğlenceyi sever" buyurmuşlardır. Aynı olay başka bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: Oraya gelen Allah Resulü Hz. Aişe'ye şarkı söyleyecek birinin ayarlanıp ayarlanmadığını sormuş, olumsuz cevap alınca da Erneb'in (veya Zeyneb'in) ona ulaştırılması talimatını vermiştir.¹⁹⁷

Bu konuda verdiği bir başka örnek ise şöyledir:

"Hz. Ebu Bekir, Buas gününde Hz. Aişe'nin huzuruna girer. Hz. Peygamber başının üzerine cübbesini çekmiş dinlenirken iki genç kızın def çalıp şarkı söylemekte olduğunu görür. Hz. Ebu Bekir, onları şarkı söylemelerinden dolayı azarlarken, Hz. Peygamber araya girer ve o günün bayram olması sebebiyle onların devam etmelerine izin verir."¹⁹⁸

Muhammed Hamidullah'a göre, bu olaydan, def çalan iki kızın, kabul edilemez bir şey yapmadığı sonucuna varılabilir. Buna göre, müziğin İslam'da yasaklanmadığı, dua etmeyi veya başka bir yükümlülüğün yerine getirilmesini engellemediği sürece yasak olmadığını belirtmektedir.¹⁹⁹

4. Karma Eğitim

Hz. Peygamber zamanında kadınlar camiye sadece ibadet için gelmiyorlardı. Kadınlar camiye eğitim için de gelmekteydi. Yine Hz. Peygamberin kendisine vahyedilen ayetleri camideki erkeklere ve kadınlara okuduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁰ Ayrıca kadılar ve erkekler cuma ve bayram hutbeleri gibi zamanlarda camide toplandıklarında Hz. Peygamberin açıklamalarını dinliyor, merak ettikleri pek çok konuyu sorarak bizzat Hz. Peygamberin dilinden öğreniyorlardı.²⁰¹

Bununla beraber karma eğitim İslam alimleri arasında tartışmalı olmaya devam etmiştir. Hamidullah'a göre, kızlar ve erkekler için ayrı kolejler ve okulların olması daha iyidir. Bununla birlikte mümkün değilse, kız ve erkek çocuklar ayrı oturma yerlerinde birlikte öğrenim yapabilirler. Hamidullah görüşüne destek olarak, İslam'ın ilk çağlarında

¹⁹⁷ Buhari, *Nikah*, 63; İbn Mace, *Nikah*, 21.

¹⁹⁸ Ebu Hamid el-Gazzali, *İhyâ-u Ulûm-id-Dîn (Kahire, trz.)*, VI, 1132.

¹⁹⁹ Mustapha, *Muhammad Hamidullah and Islamic constitutional law*, s. 45.

²⁰⁰ İbn İshak, *Es-Sîre*, 1981:128.

²⁰¹ Müslim, *İman* 34; Tirmizî, *İman* 6.

camilerde hem erkeklerin hem de kadınların farklı yerlerde oturduklarını, ancak Hz. Peygamber'in halka hitap ettiği zaman onun olduğu yere erişebildiklerini ifade etmektedir.²⁰²

5. İslam Hukukunda Avukatlık Mesleği

İslam hukuku temsil yoluyla iş yapmayı caiz görmektedir. Nitekim “vekalet bahsi” klasik fıkıh kitaplarında uzun bir bahis olarak ele alınmaktadır. Özellikle günümüzde vekâlet akdine dayanan ve özel bir isme sahip olan avukatlık müessesesi kural olarak ücretli bir vekâlet uygulamasıdır. Vekâletin ücretli yapılacağı konusunda Hz. Peygamber'in uygulamaları mevcuttur.²⁰³

Muhammed Hamidullah'a göre Hz. Peygamber Zamanında var olmamış ve haram olarak da belirtilmemiş şeylere İslam Hukukunda izin verilir. Kur'an, yasaklanmış şeyleri belirtmiştir ve bu nedenle diğerlerine izin verilebileceği anlaşılmaktadır. Hamidullah görüşüne destek olarak Kur'an'ı Kerim'deki şu ayeti kerimi vurgulamaktadır: *“Haydi siz dünya hayatında onlara taraf çıkıp savundunuz; ama kıyamet günü Allah'a karşı onları kim savunacak yahut onlara kim vekil olacak?”*²⁰⁴

Hamidullah bu bağlamda, bir avukatın bir kişiyi savunabileceğini ve bir avukatın yardımına başvurmanın bir zararı olmadığını ifade etmektedir.²⁰⁵ Muhammed Hamidullah Mekke'deki hukukî uygulama örneklerinden bahsederken, hukukî işleyişe yardım etmek üzere, Hilfu'l-Fudûl adı verilen bir teşkilatın da olduğunu ve bu teşkilata mensup kişilerin, zulme uğrayan her kim olursa olsun yardımına koşmak üzere yemin ettiklerini ifade etmektedir.²⁰⁶

E. İSLAM EKONOMİSİ

Birinci bölümde de ele aldığımız üzere Hamidullah'ın İslam ekonomisine ilişkin birçok çalışması bulunmaktadır. Hamidullah ağırlıklı olarak faiz, bankacılık ve sigorta konuları ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Biz de burada bu konuları genel itibarıyla ele alacak ve Hamidullah bu noktadaki yaklaşımları tespit etmeye çalışacağız.

²⁰² Hamidullah, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları*, s. 120-121

²⁰³ Ebu Davud, *Zekât*, 22; Kurtubi, VIII, 178; Nevevi, XIV, 92.

²⁰⁴ Nisâ Suresi, 109

²⁰⁵ Mustapha, *Muhammad Hamidullah and Islamic Constitutional Law*, s. 45.

²⁰⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 866-867.

Esasında çok az kişi Hamidullah'ın İslam ekonomisi konusunda öncü yazarlar arasında olduğunu bilmektedir. Hamidullah sadece İslam Ekonomisi üzerine birçok makale yazmamış, aynı zamanda çağdaş sosyo-ekonomik sorunları tartışmak üzere Nawab Bahadur Yaar Khan'ın (1944) düzenlediği bir forumun aktif bir üyesi olmuştur.²⁰⁷

1936 yılında ilk olarak “İslami Ekonomi” terimini kullanan kişi Muhammed Hamdullah'tır. Hamidullah tarafından 1944-1962 yılları arasında yayınlanan çalışmalar faizsiz bankacılık ile ilgili çerçevenin çizilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu çalışmalarda, faize dayalı mevcut ticari bankacılık sistemine alternatif oluşturmak için kar-zarar ortaklığına dayalı model ön plana çıkmaktadır. 1970'li yıllarda düzenlenen bir dizi konferans, din alimleriyle finans uzmanlarını bir araya getirerek, kurumsal çerçevenin belirginleşmesine yardımcı olmaktadır. Bu konferanslardan sonra faizsiz bankacılık alanında faaliyet gösteren ilk finans kurumlar da kurulmaya başlamaktadır. 1975 yılında İslam Konferansı Örgütü'ne üye devletlerin katılımıyla kurulan İslam Kalkınma Bankası bu sürece önemli katkılar sağlamaktadır.

1. Faiz

Hamidullah'a göre, faizin zararlarından kurtulmak için Kur'an'da ileri sürülen çarenin, ödünç verme işlerinin devletleştirilmesi olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre ancak devlet faiz hastalığından uzak kalabilir. O halde bu meseleyi çözebilecek kurum da devlettir.²⁰⁸ Hamidullah'a göre Hz. Ömer'in halifeliği döneminde ödünç verme işlemi kendisine geniş bir şekilde uygulama alanı bulmuştur. Hz. Ömer devrinde, bu işin gerçekleşmesi için devlet hazinesinden özel bir hisse tahsis edilmiştir. Bu sistemde ödünçün iade edileceğine dair teminat gösterilmesi durumunda ödünç verme işleminde bulunulmuştur.²⁰⁹

Borcun bu şekilde devletleştirilmesi özel teşebbüsün kendi hesaplarına ödünç vermelerine de engel teşkil etmez. Devlet bu faizi kaldırabilir. Fakat bugün hükümetler bu şekilde bir icraatta bulunmaya yanaşmıyorlarsa, fertler karşılıklı özel anlaşmalar yaparak bu şekilde bir ödünç sözleşmelerini gerçekleştirebilirler.²¹⁰

²⁰⁷ Islahi, Abdul Azim, “Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics” *Islamic Economics Institute*, (2014): 1-258. s. 19-23.

²⁰⁸ Hamidullah, *Modern İktisat ve İslam*, s. 27.

²⁰⁹ Hamidullah, *Modern İktisat ve İslam*, s. 27.

²¹⁰ Hamidullah, *Modern İktisat ve İslam*, s. 28.

Hamidullah'a göre, faizsiz banka sistemlerinde kar ve zarar ortak olmalıdır. Bu açıdan eğer faizsiz banka sene sonunda sermayedarlara "Yıllık kârımız şundan ibarettir; bundan banka masraflarını, devlete ödenmesi gerekli vergileri ve ihtiyat akçesini çıkardıktan sonra elimizde kalan kar şundan ibarettir, bu da hisseler arasında müsavi olarak taksim edildiğinde (mesela) %3 kâr hissesi isabet etmektedir" derse bu caizdir.²¹¹

2. Faizsiz bankacılık Kooperatif

Muhammed Hamidullah "Banques de prêt sans intérêt"²¹² isimli Fransızca makalesinde şöyle demektedir: Toplumunda ekonomik sorunlar büyük önem taşımaktadır. Kuran-ı Kerimde bildirildiği gibi insanın var oluşu ve yaşaması kendine bağlıdır. Bazı insanlar ya kendi özel kapasiteleri veya mevcut oldukları özel durumlar sayesinde başarmaktalar. Fakat bu durumlardan yoksun olan kişiler destek gerekmektedir. Bu durumlarda borç veren kurumlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Çok az insan elinde olanı borç olarak vermeye razıdır. Diğer taraftan borcu alan kişilerde geri ödemede sıkıntı çıkabilmektedir. Toplumun birbirine destek olamayacağı durumda ise "faizli borç kurumları" ve "ipotek" yapan kurum ve kuruluşlar doğmaktadır. Bu sosyal sıkıntıya bir çözüm bulunmadıkça, toplumda bulunan zengin kesim fırsatları değerlendirip el altından faizli uygulamayı yaşatmaktadır.

Hamidullah kendi zamanında bazı dindar insanların mallarının bir kısmını veya tamamının ihtiyaç sahiplerine bağışladığını ve böylelikle müşterek sosyal yardımlaşmada bulunduğunu ifade etmiştir. Müslüman topluluğunda bu yöntem bir asır öncesi Haydarabat Deccan devletinde uygulanmıştır. O dönemin ilim adamlarından biri olan Seyid Omar al-Quadiri'ye çevreden gelen yardımlar, zekatlar, kurban derileri ihtiyaç sahiplerine hakkaniyetli olarak verildiğine emin olup teslim edilirdi. O, talep edenlere bu fondan yardım yapar, fakat küçük ödemeler ile geri alırdı. Amaç insanları zor durumdan kurtarmak, onurlarını kurtarmak dilenciliğin yayılmasını engellemek ve üretimi desteklemektir.

Bu dönemi bankalar açısından değerlendiren Hamidullah bu müesseselerin gayrimüslimlerin elinde olduğunu ve doğal olarak faizli işlem yapıldığını vurgulamaktadır. Bu devir Müslümanları faize bulaşmadan ve kendilerini zor durumda

²¹¹ Hamidullah, *Modern İktisat ve İslam*, s. 32.

²¹² Hamidullah, "Banques de prêt sans intérêt," *Pensée Chi'ite (Paris)*, 1962,12

destek olacak şekilde kurulmuş bu düzen son derece faydalıydı. Amaç anaparayı devridaim yaparak faizsiz yardım yapmaktı. Bu kuruluşlar halen varlıklarını sürdürmekte ve büyük miktarda sermayeleri bulunmakta ve her gün insanların yaptıkları hayırlar ile büyümeye devam etmektedirler.

3. İslami Sigortacılık

Sigortacılık, temel olarak bir yükün veya zorluğun mümkün olduğu kadar çok sayıda kişiye dağıtılması böylece her birinin yükünü olabildiğince azaltarak hiçbirisinin hissetmemesini sağlamaktır.²¹³

Sigortacılık iki şekilde yapılabilir. Birincisi spekülasyon yaparak ve kumar oynayarak veya daha büyük faydalar beklentisiyle risk alarak. İkincisi ise bir karşılıklılık, arkadaşlık ve tek taraflı risklerden kaçınma yoluyla.

Hamidullah'a göre bütün Batılı ve Batılılaştırılmış ülkelerde, birinci şekil rağbet görür ve hayat sigortası, yangına karşı sigorta, gemi enkazı, kaza, işsizliğe, kişisel nitelik ve yeterliliklerin kaybına karşı gibi birçok çeşidi bulunmaktadır. Bu işlere İslami bakış açısıyla karşı çıkacak temel itirazlar şunlardır: 1) Risk tek taraflıdır, yani riskin şirket açısından söz konusu olduğu 2) Şirketin aldığı primin, yine İslami prensiplere aykırı olan ve başkalarına zarar vermeyecek, zarar görmeyecek olan, faiz getirici menkul kıymetlere ödenmesi.

Şirket için risk söz konusu olunca, bunu en aza indirgeyecek araçlar da geliştirildi. Ancak risk az da olsa tek taraflı olduğu için hala bazı itirazlara açık olduğu söylenebilir. Dolayısıyla doğru olan karşılıklı işbirliğine dayalı sigorta türüdür. Karşılıklı sigortaların izlerine Peygamber zamanından beri rastlanabilir. Bunlara *meâkil* deniyordu ve çoğunlukla maddi ve manevi zarara karşı sigortaları içeriyorlardı. Bu sigorta, hicretin ilk yılında Peygamber tarafından ilan edilen, dünyanın ilk yazılı anayasası olan Medine Şehir Devleti Anayasası'nda en iyi şekilde okunur.

Bu yöntem, bir kabilenin üyelerinin, görünüşe göre, kendi gücüne ve araçlarına göre, kabilenin her üyesinin katkısı olan kenz adı verilen ortak bir fonda toplamasıydı. Eğer

²¹³ "Islamic Insurance", *Islamic Review*, 39 (3-4), 1951, 45-46. Hamidullah bu makaleyi 1946 Ekim'inde [Haydarabad devleti hala mevcutken] 1948-1949 s. 489-91. Aynı makale 1951 yılında "İslam Sigortaları", *İslami İnceleme*, XXXIX, (3-4), 1951: 45-46.

bir kabilenin bir üyesi bir suç işlediyse ve tazminat ödemek zorunda kaldı ise, bütün zararlar bu ortak fondan ödeniyordu. Örneğin, cinayet suçunun hasar karşılığı yüz deve idi. O günlerde, Arabistan'da çok az sayıda kişi tek başına bunu ödeyebilirdi. Görünüşe göre bu kurum, Hz. Peygamber'in gelişi sırasında Medine'de bulunan eski bir kurumdu. Mekkeli mültecilerin sayısız kabileye mensup olmalarına rağmen bu amaç için tek bir birim oluşturmaları önemliydi.²¹⁴

Daha sonra bir sendikaya, bir mesleğe veya bir ordu birliğine bağlı olarak sigortalar oluşturuldu. Bu “Sigorta Topluluğu” üyelerine “akile” adı verildi.

Çok eski zamanlarda, Haydarabad'da süvariler için “Ahdî Sistemi” adı altında bir sigorta sistemi kuruldu. Hükümetin, askere bir at sağlaması ve at ölürse askerin kendi kaynakları ile yerine yeni bir at alması gerekliliği gerekçesiyle bu sigortacılık sistemi kabul edildi. Çünkü bu, askerin kapasitesini aşan bir durumdu. Ortak havuza bağlı olan herkes az bir miktar, mesela yılda iki rupi ödedi. Bu şekilde toplanan binlerce rupi, sigortaya dahil olan tüm bireylerin kazası için kullanıldı.

Yine son dünya savaşı sırasında, Haydarabad Yasama Meclisi'nin Motorlu Taşıtlar Yasası'nı revize ettiği zaman, tüm motorlu araç sahiplerinin yolculara zarar vermemesi gerektiğine dair bir hüküm içermesi amaçlanmıştı. Yerel ulema buna şiddetle karşı çıktı ve bu türdeki modern sigortanın İslami olmadığını ve bu zorunluluğun dini emirlerin yerine getirilmesine müdahale olduğunu söyledi.²¹⁵

1946'da “Osmania Mezunlar Derneği Ekonomik Komitesi” sigorta işinde iyi niyetli olanlardan ve Müslüman yasal ve ekonomik teorilerini iyice bilenlerden oluşan bir uzman komitesi kurdu. Haydarabad Hindistan tarafından istila edildiği sırada görüşmeler henüz bitmemişti. Ancak şu geçici sonuçlara ulaşılmıştı:

“Motor kazalarına karşı sigorta ile başlayalım. Varsayalım Haydarabad şehrinde 20.000 motorlu araç var ve sigortalı sadece 1.000 adet araç var. Toplam 1.000 müşterimizin araçlarına hasar veren kazalar karşılığında, yılda 25 kere olsa toplam 5.000 Rs. talep edilir. Giriş ücreti 6 Rs. olarak belirlendi ise ve müşterilerimiz tarafından ödenecek prim sadece aylık 8 Rs. olsa yıllık gelir 6.000 Rs. olacaktır ki bu da eldeki giriş ücretinden elde edilecek bir yıllık gelirin yansırı sadece tamir masraflarını değil aynı zamanda ofisin çalışma giderlerini de karşılayabilecektir. Yıllık altı bin rupinin bile boşa kalmasına gerek bile kalmaz ve

²¹⁴ “Islamic Insurance”, *Islamic Review*, XXXIX, (3-4), 1951: 45-46.

²¹⁵ “Islamic Insurance”, *Islamic Review*, XXXIX, (3-4), 1951: 45-46, 115

Müslüman şirket yasaları ve ortaklıkları çerçevesinde faizsiz ve izin veriliyorsa kârlı işlere yatırım yapılabilir. Yıllık kar payları bir yedek biriktirmeli ve hatta müşterilerimiz arasında ödedikleri giriş ücreti oranında bölüştürülmelidir.”

Böylece, yılın başında değil de yılın sonunda karı ilan ederek ve müşteriler arasında hem risklerin hem de karların paylaşılmasıyla, İslam'ın kuvvetli itirazları ortadan kaldırılabilecek ve hatta sigorta işleri Sünni İslami prensiplere de dayanabilecektir.²¹⁶

F. DEVLET BAŞKANLIĞI VE HİLAFET

1. Devlet Başkanı Seçilme Vasıfları

Hamidullah'a göre bir kimsenin devlet başkanı olması bilgeliği, hikmet sahibi olması ve genelin hayrı adına gerekli vasıflara sahip olması ile olmalıdır. İslam hukuku, devlet başkanının Arap veya zenci olması arasında bir ayırım gözetmemektedir. Hamidullah, bu konuyla ilgili olarak Hz. Peygamberin “Habeşliler (siyahiler) size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyin.” hadisini hatırlatmaktadır.²¹⁷ Başka bir hadiste ise “Meşru otoriteyi dinleyin ve itaat edin. İsterse başınızdaki, kesik burunlu siyah bir köle olsun.”²¹⁸ Buyurulmaktadır.

Hamidullah burada devlet başkanına itaatın alanının da sınırlandırılması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre Allah'a karşı itaatsizlik içeren hiçbir konuda yöneticiye itaat edilmemektedir. Bu görüşüne destek olarak Hz. Peygamberin “hâlık'a isyan olan yerde mahluka itaat olunmaz” sözünü hatırlatmaktadır.²¹⁹

2. Halife'nin Kureyş'ten Olma Meselesi

Ulema arasında tartışmalı olan meselelerden biri de “hilafetin Kureyşliliği” meselesidir. Ehlisünnet genel olarak halifenin kureyşten olma şartını kabul etmektedir. Hamidullah, “hilafetin Kureyşliliği” ile ilgili hadis'in kaynağını, sıhhatini ve bu meseledeki farklı rivayetleri değerlendirmiştir. Hamidullah gerek teorik tartışmalardan, gerek Hz. Peygamberin uygulamalarından yola çıkarak düşüncelerini ifade etmiştir.

²¹⁶ “Islamic Insurance”, *Islamic Review*, XXXIX, (3-4), 1951: 45-46, 122.

²¹⁷ Ebû Dâvûd., Şerhi, c:14, s: 426-427 Melâhim, 8.(4302)

²¹⁸ Muhammed **Hamidullah**, “Hz. Peygamberin Hayatında Siyah Irktan İnsanlar”, *İslam Anayasa Hukuku*, Beyan yay., İstanbul 1998, s. 264.

²¹⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Hayatında Siyah Irktan İnsanlar*, s. 264.

Hamidullah, “imamlar (devlet başkanları) Kureyş’tendir” ifadesinin hangi ortamda, niçin söylendiğini ve bu sözün bir emir mi, yoksa başka bir amaçla mı kullanıldığı üzerinde durmuştur. Hamidullah, öncelikle zikredilen bu hadisi tamamlamak, başını ve sonunu oluşturan kısmı bulup çıkarmak, Hz. Peygamberin hangi şartlar altında bu talimatı verdiğini ortaya koymak için uzun mesai harcamıştır.

Buhari’de yer alan bir rivayete göre Hz. Peygamberin Müslümanlara hitap ettiği bir esnada Medine’ye babasıyla birlikte bir sahabi gelir. Hz. Peygamberin konuşmasını dinleyen bu sahabi, Hz. Peygamberin “on iki emîr (yönetici) gelecektir” dediğini işitmiş ancak cümlenin devamını işitememiştir. Cümlenin geri kalanını babasına sorduğunda babası kendisine “Hepsi Kureyş’tendir” cevabını vermiştir.”²²⁰ Hamidullah’a göre Hz. Peygamber, bu hadiste bir emir değil, ileride meydana gelecek bir olayı, yani Kureyş’den 12 kişinin halifelik yapacağını bildirmiştir.

“Halifeler Kureyştendir” hadisinin başlangıcını ve sonunu tespit edemeyen Hamidullah, bu merhalenin sonrasında bir neticeye varabilmek amacıyla Hz. Peygamberin tatbikatına yönelmiştir.²²¹ Hamidullah ayrıca konuyla ilgili birbiri ile çelişir mahiyette rivayetlerin de bulunduğunu ifade etmekte ve örnek olarak Hz. Peygamberin iki hadisini vermektedir: “Kureyş’ten iki kişi kalsa da emir bu ikisinden biridir” ve “Sizin Kahtân’dan halifeniz olacaktır.” Bu hadislerden birinde halifenin Kureyş’ten olması gerektiği savunulurken, bir diğerinde de halifenin başka bir yerden olabileceği savunulmuştur. Çünkü Kahtan, Kureyşten olmayıp Yemen kabilelerinden biridir.²²² Ayrıca Hamidullah’ın Belâzurî’ye dayandırarak verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber, Medine’den askeri seferler için yirmi beş defa çıkmış ve bu süreler zarfında kendi yerine, yokluğu müddetince şehirde idari işlerden sorumlu bir vekil bırakmıştır. Fakat Hz. Peygamberin yerine vekil bıraktığı kişiler her zaman aynı kişiler olmamıştı. Bunlar arasında Medine’den Hazreçlileri, Evslileri, Mekkelileri, Ğıfarlıları, henüz azat edilmiş köleleri ve hatta âmâ kimseleri de görmektediriz. Önemli olan bir diğer husus da geçici suretle de olsa vekil olarak görevlendirilenlerin içinde Hz. Peygamberin akrabalarından olanların çok ender olmasıdır.²²³

²²⁰ Buhâri, Ahkâm, 51.

²²¹ Hamidullah, *Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Muvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş*, s. 180-184

²²² Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 138.

²²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1113, 1114

Bilindiği gibi Müslümanlar, Hz. Peygamberin vefatından sonra Benu Sâide toplantı yerinde halife seçimi için bir araya gelmişlerdi. Hararetli tartışmaların yaşandığı bu toplantıda Hz. Ebu Bekir Ensar'a hitaben, "Müslümanlar Kureyş'ten başkasının halife olmasını kabul etmezler" demiştir. Hamidullah'a göre o zamanın içtimai durumu, Hz. Ebu Bekir'i bu sözleri söylemeye zorlamış olabilir. Yoksa Müslümanlar arasında hiçbir fark yoktur.²²⁴ Nitekim Kur'ân'da "Müminler ancak kardeşirler" buyrulmaktadır. Mekkeliler, Medineliler ve Yemenliler arasında herhangi bir fark yoktur. Yine yüce Allah Kur'ân'da "Sen mülkü kime dilersen ona verirsin, mülkü sen kimden dilersen ondan alırsın" buyurmaktadır²²⁵. Yani mülk Allah'ındır, onu kime dilerse ona verir. Hamidullah'a göre o zamanlar Müslümanların çoğu Arap'tı ve bu Arapların içinde Kureyş'in ayrı bir yeri vardı. Dolayısıyla Arapların azınlıkta olduğu yer ve durumda, halifenin Arap olmayanlardan seçilmesinde herhangi bir mâni yoktur.

Ayrıca raşit halifelerin sözlerinde de halifenin kureyş dışından olabileceğini gösteren ifadeler bulunmaktadır. Nitekim Hz. Ömer, Huzeýfe ile ilgili olarak "eğer Huzeýfe'nin azatlı kölesi Salim hayatta olsaydı, benim halifem olarak onu tayin etmekte hiçbir tereddüt göstermezdim" demiştir. Hamidullah'a göre Hz. Ömer, Huzeýfe'yi teklif ederken "imamların Kureyşiliği" hadisini biliyordu. Buna rağmen Huzeýfe'nin hilafete layık olduğunu düşünüyordu.²²⁶ Bu söz, Hz. Ömer'in halifenin Kureyş'ten olacağı şartını dini bir zaruret olarak görmediğini göstermektedir.²²⁷

Hamidullah, bu meseleyle ilgili olarak kendisi ile aynı görüşü paylaşan büyük İslam düşünürü İbn Haldûn'un (808-1406) görüşlerine de yer vermektedir. İbn Haldûn'a göre halifeliğin Kureyşiliği sözü doğru olmakla birlikte, hükmü devamlı değildir. O zamanın icabı olarak söylenmiş bir sözdür. Hamidullah'a göre siyasi olaylar dönemin şartlarına göre değerlendirilmeli ve bu olaylar ile ilgili görüşler bu kapsamda ele alınmalıdır. Örneğin Hamidullah, Osmanlı Padişahı Selim'in Mısır'ı fethetmesi sonrasında Osmanlı hanedanlığı adına halifelik iddiasında bulunması, Müslüman Türklerin ise Padişahlarının bu hareketini caiz göstermeleri hususunda gayret sarf ettiklerini

²²⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1113, 1114

²²⁵ Âl-i İmrân, 3/26

²²⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1114

²²⁷ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129, 130

söylemektedir. Bu nedenle Hamidullah'a göre halifelik mevzuu sadece inanç yönünden değil, içtimai yönden de öneme sahiptir.²²⁸

Hamidullah'a göre, halifelerin Kureyş'ten olması görüşüyle birlikte, Müslümanlar arasında onların çoğunluğu tarafından kabul edilmeyen, dolayısıyla azınlıkta kalan, iki farklı anlayış vardı. Hz. Ebu Bekir'den sonra, ortaya çıkan bu görüşlerden biri şöyledir: "Halife Kureyşlilerden başka birisi olmalıdır; zira Kureyş'ten olursa Kureyş'in ileri geleni halife olacaktır. Kureyş'in diğer kabilelere nazaran Araplar arasında seçkin bir yeri olduğundan Kureyşli halife kibirli, gururlu olabileceğinden, gereği gibi İslami icaplara riayet etmeyebilir. Fakat Kureyş'ten olmayan halife, bu vasfı taşımayacağından var gücüyle dinin gereklerine göre davranma azminde bulunacaktır." Hamidullah'a göre Müslümanların bir kısmının Hz. Ebu Bekir'den sonra bu görüşü benimsemelerinin nedeni "Emiriniz başı kara üzüm taneciği gibi siyah olan bir Habeşli olsa da onu dinleyip itaat edin" mealindeki hadis-i şeriftir. Diğer bir görüşe göre de halifeye ihtiyaç yoktur, Müslümanlar, Kur 'ân, sünnet ve fakihlerin içtihatları ile hareket edebilirler. Ancak bu ikinci görüş sahipleri azınlıkta kaldıkları için Müslümanlar çoğunlukla bu siyasi görüşü benimsememiştir²²⁹.

Diğer taraftan Hamidullah'ın kanaatine göre azınlığın görüşlerinin tesirsiz kalmasının veya yaygınlık göstermemesinin nedeni vakiya ters düşmesidir. Çünkü ortada bir vakıa olarak halife varken, Raşit halifelerden olsun, Emevîlerden, Abbasîlerden olsun, hiç kimse halife aleyhine bir şey söylemeye cesaret etmemiştir. Daha doğrusu zamanın idaresi böyle bir görüşe müsaade etmeyecektir. Bu nedenle Hamidullah, bu iki görüşün yaygınlık gösterdiğini düşünmektedir.²³⁰

Hamidullah'a göre eğer, Hz. Peygamberin yakın bir akrabası bu hilafet vazifesine seçilseydi bu reform ve ıslahat, doğmakta olan yeni bir dini tehlikeye sokmuş olacaktı. Böylelikle Müslümanların zihinlerinde Halifenin Kureyş'e mensup olması gerektiği fikri kabul görecekti. Ancak Hz. Peygamberden sonra ilk halife Ebu Bekir seçildi. Ebu Bekir, Kureyş'e mensup olmakla beraber ona uzak hatta Kureyş tarafından hor görülen bir aileye mensup bulunuyordu.²³¹

²²⁸ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 140.

²²⁹ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 138, 139.

²³⁰ Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 138, 139.

²³¹ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 129

Yine devlet başkanının Kureyş'ten olmadığı ve üstelik kölelikten daha yeni azat edilmiş idareciler tarafından idare edildiği Mısır Memluk Devleti'nin ve Hindistan'daki Gulemân Hanedanı'nın hükümdarlarına Müslümanların en küçük bir tereddüt bile göstermeden itaat etmeleri karşımızda güzel bir örnek olarak durmaktadır. Dolayısıyla halifenin başka kabileye mensup olması Müslümanlar üzerinde herhangi bir olumsuzluk oluşturmamıştır.²³²

3. Seçici Organ ve Seçim Usulü

Hamidullah, bir devlet başkanının kimler tarafından ve nasıl seçildiğiyle ilgili olarak detaylı bilgi vermemektedir. Ona göre devletin başına geçmede İslam'ın benimsediği kesin bir kural yoktur. Bu, kuvvet yoluyla olabilir, irsiyet yoluyla olabilir, hür bir seçimle veya başka bir yolla olabilir. Hamidullah, adaleti sağlamak ve Allah'ın rızasını elde etmekten ibaret olan hedefe ulaşmak amacıyla ihtiyaç ve şartlara göre yönetim biçimini değiştirmek için İslam Hukuku'nda yeterli esnekliğin olduğunu söylemektedir.²³³

Hamidullah'a göre devlet başkanının tespiti, iktidardaki liderin herhangi bir kimseyi velayet tayin etmesiyle olabileceği gibi vefat eden liderin böyle bir tayinde bulunmayıp ülkenin ileri gelenlerinin buna karar vermeleri şeklinde de olabilir.²³⁴

Bilindiği gibi Hz. Peygamberin Medine'ye gelir gelmez kurmuş olduğu devlette Müslüman olan ve olmayan birçok halk bulunmaktaydı. Hamidullah, Hz. Peygamberin bu devletin başkanı olarak seçilip seçilmediğinin bilinmediğini söylemekle birlikte küçük de olsa bir seçim ihtimalinden bahsetmektedir. Bu durumda gayrimüslimlerin ilk seçime katılmamış olması durumunda bunun iki muhtemel nedeni bulunmaktadır: Birinci neden onların inanç, ibadet, hukuk, adliye vb. gibi birtakım özerkliklere sahip oldukları için seçim dışında kalmış olmasıdır. Bir diğer neden ise gayrimüslimlerin, Müslüman devlette, Müslümanların izin ve korumasıyla oturduklarını düşündükleri için seçime katılmamış olmasıdır.²³⁵

²³² Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, s. 135-142.

²³³ Hamidullah, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*, s. 173

²³⁴ Hamidullah, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı* s. 173

²³⁵ Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 28

Bununla beraber Hamidullah, bir başka yerde “şehir devletin oluşumu sırasında, özerk Yahudi köylerinin kendi arzularıyla konfederasyon niteliğindeki bu devlete katılmaları ve Hz. Peygamberi en yüksek siyasi lider olarak tanımaları, bizce, gayrimüslim vatandaşların da ülkenin siyasi hayatında, en azından Müslüman devlet başkanının seçimi için oy kullanma hakkına sahip oldukları anlamına gelmektedir.”²³⁶ Hamidullah, yine aynı bağlamda Medine vesikasının üçte birinden fazlasının Yahudileri ilgilendirdiğini söylemektedir ki ona göre bunun anlamı, Yahudilerin bu devlet başkanının seçimine katıldıklarıdır. Görüldüğü gibi Hamidullah, gayrimüslimlerin seçime katılıp katılmadıklarıyla ilgili olarak iki farklı görüş belirtmektedir. Ancak burada Müslümanların haricindeki diğer grupların bizzat seçime katılmalarından ziyade Hz. Peygamberin bu oluşumuna sessiz kaldıkları düşünülebilir.

Hamidullah, seçim usulünün halifeler zamanındaki tatbikatı hakkında da birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre Hz. Ebu Bekir’in seçimi, modern manada bir seçim değildir. Çünkü Medine’nin birkaç belli şahsı, Hz. Ebu Bekir’i seçip ona biat etmelerinden sonra geriye kalan Müslümanlar da Hz. Ebu Bekir’i kabul ve tasdik etmişlerdir. Hz. Ömer’in seçilmesi ise her ne kadar tayin (tavsiye) olmuş olsa da bunun bir nevi seçim olduğu söylenebilir.²³⁷ Hz. Osman’ın seçilmesi önceki idarecinin, doğrudan değil dolaylı yoldan aday göstermesi olup bir nevi aracilar yoluyla yapılan aday gösterme şeklindedir. Dolayısıyla ilk üç halifenin seçilme şekli farklı farklıdır. Bu nedenle kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da günümüzdeki gibi bir seçim söz konusu olmadığı açıktır.

Hamidullah, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in halife seçilme şekillerine bakarak Müslümanların seçilen kişiye biat etmesi şartıyla kendi aralarından birini halife seçebileceklerini ve iktidarda olan halifenin, kendinden sonraki halifeyi tayin edebileceğini söylemektedir. Hamidullah’a göre sonuç açısından seçim usulü İslam’da çok da mühim değildir. Başka bir ifadeyle devlet başkanının seçilip, sonra iktidara gelmesi veya seçilmiş durumda olan devlet başkanına biat edilmesi hususları fazla önemli değildir. Her iki şekil de Müslümanlar tarafından uygulanabilir. Çünkü bu hususta Kur’ân’da veya hadislerde tam bir kesinlik yoktur.

²³⁶ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, s. 216.

²³⁷ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 133.

Hamidullah'a göre "oy yoluyla seçim" seyrek olarak başvurulmuş bir yöntemdir. Mesela bu bağlamda o, Hz. Peygamberin döneminde savaş esirlerinin serbest bırakılması gibi birkaç örneğin var olduğunu söylemektedir. Ancak Hamidullah'a göre, bu durumdan hükümdarın, bütün siyasal kudreti elinde bulundurduğu yönetim biçimi olan otokrasinin var olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü İslami anlayışta meşruluk esastır. Aynı zamanda İslam tarihinin ilk dönemindeki seçimin, herkese oy kullanma hakkını tanıma şeklinde olmadığını da belirtmek lazımdır.²³⁸

4. Halifenin Görev ve Yetkileri

Hamidullah, bizlere halifenin görev ve yetkilerinin yer aldığı bir liste sunmamaktadır. Öncelikle devlet başkanının toplumun diğer bireyleri gibi kanunlar karşısında eşit olduğunu ifade eden Hamidullah, bilhassa devlet başkanının sorumluluk alanı ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bununla ilgili ilk olarak Hz. Peygamberin görevlerinin ne olduğunu sıralayan Hamidullah, devamında Hz. Peygamberin yerine geçen devlet başkanlarının sorumluluk alanlarını tespit etmeye çalışmaktadır.

Devlet başkanının masumiyetiyle ilgili olarak Hamidullah, İngiliz hukukunun, "kral asla yanılmaz" prensibinin İslam'da ne teorik olarak ve ne de tatbikatta kabul görmediğini söylemektedir. Ona göre kralın hata yapmayacağını ileri süren birçok sistemin aksine İslam Hukuku, devlet başkanına böyle bir masumiyet özelliği vermemiştir.²³⁹ Bu açıdan devlet reisi de memleketin herhangi bir vatandaşı gibi, mahkemeler önünde yaptıklarının karşılığını vermeye zorlanabilir. Dolayısıyla şahsi yetkisini kullanarak yaptığı işlerde, devlet başkanı da sıradan bir Müslüman gibi, İslam mahkemesi huzurunda yargılanabilir. Çünkü kanun karşısında hükümdarın diğer vatandaşlardan farkı yoktur. Nitekim Hz. Peygamber, şahsı ile ilgili iddiaları dinlemiş ve gereğini yerine getirmiştir.

İslam'ın öğretisi dünyevi ve ruhi yönleriyle bir bütün olarak kabul edilmektedir. Hamidullah'a göre Kur'an, daha önce de ifade edildiği gibi hiçbir zaman İncil'de geçtiği şekliyle "Allah'a ait olanı Allah'a, Sezar'a ait olanı Sezar'a verin" dememiş, yani maddi ve ruhi iktidar gibi herhangi bir ayrıma gitmemiştir. Aksine Kur'an,

²³⁸ Hamidullah, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*, s. 168

²³⁹ Hamidullah, "Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hiz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa", s. 90, 91.

Müslümanlara “Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyi hal ver; ahirette de iyi hal ver” ayetini genel bir kural olarak sunmaktadır. Onun için İslam’da din, siyaset ve ahlak hepsi aynı kategoride değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bunun bir yansıması olarak Hz. Peygamberin cemaatinin hem uhrevi işleriyle hem de dünyevi ve siyasi işleriyle ilgilenmekteydi.²⁴⁰

Bununla beraber Hamidullah, Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte yerine geçen halifenin de aynı şekilde Hz. Peygamberin vazifelerinin (dini, siyasi, askeri vb.) tamamını üstlenip üstlenmeyeceğini sorgulamaktadır. Hamidullah’a göre bu durum Hz. Peygamberin vefatına yakın bir zamanda Hz. Ebu Bekir’i camiye imam tayin etmesiyle çözüme kavuşmuştur. Böylece halife, imamet, hac kontrolörlüğü gibi tamamen dini meselelerle birlikte devlet reisliği gibi tamamen siyasi meseleleri de üstlenmiş oldu.²⁴¹

Bu durumla ilgili olarak genel bir değerlendirmede bulunan Hamidullah, netice itibariyle Müslümanların dini ve maddi meselelerin hepsinin halifeye bırakılmasının istenildiğini belirtmektedir. Ancak buna rağmen dini yetkilerin hepsinin değil de bir kısmının halifeye bırakıldığının da vaki olduğunu ifade etmektedir. Buradan yola çıkan Hamidullah Müslümanlar, işlerini siyasi işler, ibadet ve manevi meseleler olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. Hamidullah, halifeye bırakılan ilk iki vazifenin (siyasi işler, ibadet) birleştirilerek halifenin yetkisi dışına çıkarılan manevi meselelerden ayrıldığını söylemektedir. Yani bu durumda İslam’da, dünyevi ve dini, diğer bir tabirle ruhi ve bedeni işlerin birbirinden ayrılması söz konusu değildir. Çünkü siyasi işlerle ibadet aynı kategoride değerlendirilmektedir. Fakat insanın dâhili ve harici fonksiyonları arasında küçük bir ayırım söz konusudur. Ona göre din (ikinci şıkka dâhil olanlar) ve politika harici alana girmekte, tasavvuf (İslami mistisizm veya sufizm) ise dâhili alanı oluşturmaktadır. Bu ikisi arasında herhangi bir çatışma veya anlaşmazlık yoktur. Aynı zamanda her iki alanın önderliği zorunlu olarak aynı kişiye havale edilmemiştir. Bununla beraber Hamidullah, dâhili alanda istenildiği kadar yöneticiye müsaade edilirken, harici alanda ancak tek bir yöneticiye (halife) müsaade edildiğini düşünmektedir.²⁴²

²⁴⁰ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 106, 107.

²⁴¹ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 106-107.

²⁴² Hamidullah, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı*, s. 158-161; Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 107-108.

Müslümanların bazılarının dâhili alanda da kıskançlık olmaması için tek bir halife olmasını istemelerine karşılık olarak Hamidullah şöyle demektedir: “İnsanoğlu sinirli, mülayim, cesur vs. çok değişik bir yaratılışa sahip olduğundan birinci grupta, bütün bunları idare edecek, birçok halife olabilir. Ve bunlar arasında “ben birinciyim”, “sen ikincisin” diye bir rekabet de olmaz. Çünkü bu grupta esas olan ihsandır demektedir.²⁴³

Dolayısıyla Hamidullah’a göre dâhili alanda her ne kadar çok sayıda halife olursa olsun bir kargaşanın çıkması söz konusu olmaz. Diğer taraftan insanların değişik fitratlarda yaratılması da dâhili alanda birden fazla halifenin var olmasını mümkün kılmaktadır. Görüldüğü gibi Hamidullah, devlet başkanının görev ve sorumluluk alanıyla ilgili farklı bir yaklaşım tarzı sergilemiştir. Hamidullah, birinci grupta birden fazla önderin, halifenin olmasının bir rekabet ortamı oluşturmayacağına ancak ikinci grupta ise iktidarın şerik kabul etmeyeceğine dikkat çekmektedir. Zaten daha ilk insandan bu yana meydana gelen birçok hadise bu hükmü doğrular tarzıdır.²⁴⁴

5. Hükümet Sistemi

Muhammed Hamidullah’ın görüşüne göre, İslam herhangi bir hükümet biçimini kesin olarak önermemiştir. Hamidullah ayrıca İslam’ın demokrasiye izin verdiğine ve aynı zamanda kolektif hükümeti de yasaklanmadığına dikkat çeker. Bunların yanı sıra söz gelimi yukarıdaki hükümet sisteminin temel özelliklerini bir araya getiren bir modele de İslam’ın müsaade edebileceğini ifade etmiştir.

Hamidullah’a göre, İslam’a göre esas itibarıyla hangi hükümet biçiminin benimsendiğinin önemi yoktur. İslam açısından daha önemli olan şey, herhangi bir ayrımcılık yapılmaksızın, devletin tüm konularda adil muamele yapmasıdır. Aslında, devlet işlerinin adaletle sürdürülmesi, bir açıdan yöneticinin karakterine bağlıdır. İdare tek birinin yönetimi altında olsa da iyi ve adil olduğunda, bu yönetim herkes tarafından kabul edilebilir. Ancak demokratik yöntemlerle gelmiş yöneticiler bile bazen insanlar tarafından beğenilip kabul edilmeyebilir.²⁴⁵

²⁴³ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 109.

²⁴⁴ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 113.

²⁴⁵ Muhammad Hamidullah, "The Notion of Khilafat and Its Modern Application", *Journal of Pakistan Historical Society (Karachi)*, Vol. 4. No. 4, Oct 1956, s. 284.

Hamidullah'a göre Hulefâ-i Raşidin'in hilafeti, kendilerine mahsus bir idare şekli olup onların idaresi ne monarşi ne cumhuriyet ve ne de bir grupta idare etme (Oligarşi) şeklindedir. Bununla beraber onların halifelik yönetimlerinin bir nevi cumhuriyet ile monarşi karışımı olduğu söylenebilir. Çünkü söz konusu yönetim bir yandan kaydı hayat şartıyla seçilmek gibi monarşiye ait bazı özellikler taşıırken, diğer yandan da seçimle iş başına getirme gibi cumhuriyet rejimine ait bazı özellikler de taşımaktadır.²⁴⁶ Ayrıca geçmişte Davut ve Süleyman Peygamberlerin durumunda olduğu gibi, iktidarın babadan oğula tevarüs yolu ile geçişi de söz konusudur ki ona göre bu, Kur'an'a göre kesin bir kural olmayıp sadece bir vakıa, zorunlu olarak ortaya çıkmış bir olay gibi gözükmektedir.²⁴⁷

Hamidullah, sonuç olarak hükümet şeklinin içinde bulunulan koşullara ve halkın tercihine bağlı olduğunu söylemektedir. Ona göre halk, ülkeye gerçekten hizmet edebilecek ve halkın inançlarını sadakatle ifade edebilecek iyi karakterli bir insan seçmekle görevlidir. Hamidullah'a göre, insanlar yöneticilerini değiştirme yetkisine de sahiptirler.²⁴⁸

6. Modern Dönemde Hilafet

Hamidullah günümüz dünyasında yeniden halifeliğin tesis edilmesi konusuna da temas etmiştir. Ona göre halifelik kurumunun oluşabilmesi, Müslüman devletlerin yöneticilerinin anlaşması ve üye olması ile mümkündür. Ona göre her üyenin değişimli yoluyla halifelik işlerini yürütmesi daha iyi olacaktır. Aynı zamanda bu formül, halifelik sonrası için devlet üyeleri arasındaki karşılıklı ihtilaf ve rekabetin de sona ermesine yardımcı olacaktır.²⁴⁹

²⁴⁶ Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, s. 94

²⁴⁷ Hamidullah, *Hız. Peygamber'in (sav.) Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri*, s. 76.

²⁴⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 760; krş. Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, s. 94-105.

²⁴⁹ Hamidullah, *The Notion of Khilafat and Its Modern Application*, s. 284.

SONUÇ

Muhammed Hamidullah, İslam hukukunun birçok konusuna katkıda bulunduğu ve özellikle de günümüz problemlerine ışık tutacak görüş ve değerlendirmelere sahip bir alimdir. Büyük değişimlerin ve dönüşümlerin olduğu bir zamanda birçok ülkeyi gezmiş olmasının bu anlamda ona büyük katkılar sağlamış olduğu görülmektedir.

Hamidullah'ın eserleri İslam hukuku alanındaki görüşleri fikhın kaynakları, sosyo-ekonomik boyutu ve devlet idaresini düzenleyen hukuk olmak üzere üç bölümde ele alınabilir. Hamidullah'ın meseleleri ele alış tarzı, kaynakları ayrıntılı kullanımı ve eleştirel yaklaşım açısından akademik çevreye yüksek standart getirdiği kabul edilmektedir.

Hamidullah, özellikle batı dillerinde yaptığı çalışmalar ile batıdaki araştırmacıların İslam hukukunun önemini ve özgünlüğünü anlamalarını sağlamıştır. Hamidullah Batı dünyasının seküler merkezli düşüncesine karşın İslam'ın bütüncül yanını ortaya koymaya çalışmakta ve bunu hararetle savunmaktadır. Toplumların, bir devlete olduğu kadar, bir inanç sistemine de muhtaç olduğunu, her ikisinin birlikte bulunmaması durumunda da toplumun dengesiz ve eksik kalacağına dikkat çekmektedir. Hamidullah, bu uyum ve dengeyi sağlamak amacıyla Hz. Muhammed'in "ruhi-manevi değerler" ile, "dünyevi-maddi değerleri" tek bir bütün halinde birleştirmek istediğini ifade etmektedir.

Muhammed Hamidullah, İslam'ın, sadece insanın dahili hayatına müteallik kurallar getirmediğini ısrarla belirtmekte ve görüşlerinde bu düşüncenin etkili olduğu gözlenmektedir. İslam'ın getirdiği ilke ve kuralları ile, kişinin bireysel manada inancını ve gereklerini yaşamasına, ibadet hayatına taalluk eden hususlarda çok hassas davranırken, devlet yönetimini ve siyaseti ilgilendiren konularda ise görüşlerini kamunun menfaatine olacak şekilde ortaya koyduğunu belirtmektedir.

Hamidullah'ın günümüz fıkıh problemlerini ele alırken bir yandan klasik dönemdeki hükmün sosyolojik yönünü ortaya koymakta ve bunun günümüz açısından nasıl olması gerektiğini ve bugün hangi hüküm uygulandığında o dönemdeki amacın gerçek anlamda gerçekleşeceğini ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet, “Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi”, *Usûl İslam Araştırmaları*, 23 (2015/1), s. 7-44.
- Ali, Sajid, *A Study of Mohammed Hamidullah’s Works on Islamic Law*, Yüksek Lisans Tezi, Aligarh Muslim University, 2009.
- Altınay, Ramazan, “Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3.3, 2000: 263-298.
- Altıkulaç, Tayyar ve Ekmeleddin İhsanoğlu, Hz. Osman’a izâfe edilen mushaf-ı şerif: Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası. No. 1, *İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA*, 2007.
- Apak, Âdem, “Muhammed Hamidullah’ın Siyer İlmine Katkıları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13.1 (2004), ss. 53-72
- Asrar, N. Ahmed, *Kalender Ruhlu Gerçek Bir Bilim Adamı*, Yedi İklim, İstanbul 2003.
- Ataullah, Ahmad, “Dr. Muhammad Hamidullah”, *Azamgarh*, 174 (1), July 2004.
- Avcı, Casim, “Muhammed Hamîdullah’ın Tarih/İslam Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamîdullah Sempozyumu Bildirileri (Bursa, 18-19 Kasım 2005)*, s.196-205.
- Ayday, Mehmet Selim, *Muhammed Hamidullah’ın Kur’an’a Yaklaşımı Ve Kur’an Eksenli Çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Bhat, Samee-Ullah, “Life and Works of Dr. Muhammad Hamidullah: An Overview”, *QIJIS (Qudus International Journal of Islamic Studies)*, 6.1 (2018), ss. 57-68.
- Çerçibaşı, Hale, “Uluslararası Muhammed Hamîdullah Sempozyumu”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2007, 5.1: 173-180.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Farz.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s.184. 23.

- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Mubah.", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 205, Cilt: 12, s.341-345.
- Gölcük, Şerafeddin, *Muhammed Hamidullah: Batı'da Parlayan İslam Yıldızı*, Yedi İklim, İstanbul 2003.
- Görmez, Mehmet, "Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu İle Söyleşi", *İslâmiyât (Kitâbiyât, Bülten)*, V/4, Ankara 2002, s. 4-13.
- Hamarat, İbrahim, "Çağdaş İslâm âlimi Muhammed Hamidullah ve fikhî görüşleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hamarat, İbrahim, *Çağdaş İslâm Âlimi Muhammed Hamidullah ve Fikhî Görüşleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.
- Hatiboğlu, İbrahim, "Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu 18-19 Kasım 2005- Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (Yıl: 2007), s. 127 – 134, s. 128.
- Hamidullah, Muhammed, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980, sayı: 4, s. 327-342
- Hamidullah, Muhammed, "Kur'an-I Kerim Tarihi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4.4-5 (2003): 164-167.
- Hamidullah, Muhammed, Muhtasar hadis tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih: (58H./677) de vefat eden Ebu Hüreyre (ra) nin (101 H./719) da vefat eden tilmizi Hemmam İbn Münebbin için hazırladığı Es Sahifa es sadika adlı hadis mecmuası, Bahar Yayınları, 1967.
- Hamidullah, Muhammed, "*Sahifah Hammam İbn Munabbih*", Fr. terc. Hossein G. Tocheport (Paris: Association des Etudiants Islamiques en France, 1979).
- _____, (çev. Kemal Kuşçu) *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, Beyan Yayınları, 2016.
- _____, *Mecmuatü El-Vesaiku's-Siyasiyye: L'il-mehdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Beyrut, 1969.

- _____, *Le prophète de l'Islam: sa vie, son oeuvre*. Librairie El Falah, 2014.
- _____, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri)*, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993.
- _____, *Resulullah Muhammed*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul (1992).
- _____, *The Prophet's establishing a state and his succession*, Adam Publishers, 2006.
- _____, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Beyan Yayınları, 2002.
- _____, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (Çev. Kemal Kuşçu), Altınay, Ankara 1979.
- _____, "Constitutional Problems in Early Islam", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 1973, V, (1-4).
- _____, "Administration of Justice in Early Islam", *Islamic Culture*, 11.2 (1937), 163-71.
- _____, "Budgeting and Taxation in the Time of the Holy Prophet", *Journal of the Pakistan Historical Society*, 3.1 (1955):1-11.
- _____, "Educational System in the Time of the Prophet", *Islamic Culture* 13.1 (1939): 48-59.
- _____, *İslam'a Giriş*, Beyan Yayınları, 2003.
- _____, (çev. Zahit Aksu) "İslam Hukuku'nda Örf ve Adet", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 1.2 (2013): 141-165.
- _____, *İslam Anayasa Hukuku*, Beyan Yayınları, 1998.
- _____, "İslâm Hukuku Kaynakları Açısından Kitab-I Mukaddes", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980, sayı: 4, s. 313-326
- _____, *Mu'tezile Fıkıh Usûlü ve el-Basrî'nin 'el-Mu'temed'Adlı Eseri* (çev. Ömer Aslan), *Bilimname Dergisi*, 3 (2004): 81-105.
- _____, "Usûl el-Fıkıh Tarihi," (Çev. M. Fuad Sezgin.) "*İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1956-1957, cilt: II, sayı: 1, s. 1-18.

- _____, “İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes (1)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, 3 (1979): 379-410.
- _____, “İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- _____, *İslam’a Giriş, Türkiye Diyanet Vakfı*, 2006.
- _____, “Fıkıh Usulü İlmi Tarihi”, *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), (trc. Ruhi Özcan) Beyan yay., İstanbul 2005.
- _____, *Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat -Ebû Musa el- Eş’arî’ye Gönderilen Kazâî Talimatnameler*, (trc. Fahrettin Atar) İslam Anayasa Hukuku, (ed. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 1998, s. 284-320.
- _____, “Hilafet Mefhumu ve Bugünkü İslam Devletleri Müvacehesinde Hilafetin Tatbikatı Üzerinde Bir Görüş”, (trc. Salih Tuğ), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 1998, s. 176-186.
- _____, “Hz. Peygamber (s.a.s.) Gayrimüslimlere Nasıl Davranırdı?”, (trc. Subhi Seyf), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 1998, s. 224-240.
- _____, *Hz. Peygamberin Savaşları*, (trc. Nazire Erinç Yurter), *Beyan yay.*, İstanbul 2002.
- _____, *İlk İslam Devleti*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), *Beyan yay.*, İstanbul 1992.
- _____, “İslam Devletler Genel Hukukunun Başlangıçtaki Teori ve Pratiği”, (trc. Kemal Kuşçu), *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 2005, s. 146-172.
- _____, *İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku*, Yağmur yay., İstanbul 1964.
- _____, *İslâm Müesseselerine Giriş*, (der. ve trc. İhsan Süreyya Sırma), Yağmur yay., İstanbul 1992.
- _____, *İslâm Peygamberi*, (trc. Salih Tuğ), *İrfan yay.* I-II, İstanbul 1990.
- _____, *İslam Tarihine Giriş*, (trc. Ruhi Özcan), *Beyan yay.*, İstanbul 1999.
- _____, “İslâm ve Roma Hukuku Münasebetleri”, (çev. Hamza Aktan), *İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları*, (ed. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 2005, s. 259-271.

- _____, *İslam'a Giriş*, (trc. İbrahim Arif Koytak-Veysel Uysal), *Beyan yay.*, İstanbul 1999.
- _____, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (trc. Hamdi Aktaş), *Beyan yay.*, İstanbul 1998.
- _____, “İslam'da Gayrimüslimlerin Durumu”, (trc. Mustafa Sabri Küçükbaşçı), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 1998, s. 208-223.
- _____, *İslam'ın Doğuşu*, (trc. Murat Çiftkaya), *Beyan yay.*, İstanbul 2002.
- _____, “İslam'ın İlk Dönemlerinde Anayasa Sorunları”, (trc. Hamdi Aktaş), *İslam Anayasa Hukuku*, (edt. Vecdi Akyüz), *Beyan yay.*, İstanbul 1998, s. 105-136.
- _____, “Islam's Solution of the Basic Economic Problems—the Position of Labour.” *Islamic Culture* 10.2 (1936): 213-33.
- _____, *The Prophet's establishing a state and his succession*. Adam Publishers, 2006.
- _____, “Islamic Insurance”, *Islamic Review*, London, Vol. 39, nos. 3-4, March-April 1951, 45-46.
- _____, “Interest-Free Co-operative Lending Societies”, *The Muslim Year Book*, India and Who's who with complete information on Pakistan, 1948-49, Compiled by S. M. Jamil with the assistance of Moinuddin Khan, Bombay: The Bombay Newspaper Co., Limited, pp. 491-96.
- _____, “Political Significance of zakat.” *Proceedings of the First all Pakistan political science conference*. Edited by Mohd Aziz Ahmad, Lahore, the Punjab University Press. 1950.
- _____, *Islam and Communism: A Study in Comparative Thought*. Habib & Company, 1979.
- _____, “Haidarabad's contribution to Islamic Economic thought and practice.” *Die Welt des Islams* 4.2/3 (1955): 73-78.
- _____, “A suggestion for an interest-free Islamic fund.” *Islamic Review*, London 43.6 (1955): 11-12.

- _____, “Budgeting and Taxation in the Time of the Holy Prophet.” *Journal of the Pakistan Historical Society* 3.1 (1955): 1-11.
- _____, “The Economic System of Islam” in *Introduction to Islam*, Chapter 10, pp. 121-133, Paris, Centre Culturel Islamique (New Enlarged edition), (first published in 1957).
- _____, “Revenue and calendar” *The Emergence of Islam: Lectures on the Development of Islamic World-view, Intellectual Tradition and Polity*. Adam Publishers, 1999.
- _____, *The Prophet’s establishing a state and his succession*. Adam Publishers, 2006, s. 95-97.
- _____, Book Review on: *Public Finance* by S. A. Siddiqi, *Islamic Culture*, Sept. pp. 415-16.
- _____, Review on: *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, by Daniel C. Dennet, Jr., *The Islamic Review*, July 1951, pp. 44 - 45.
- _____, “Review on J. Hans: *Homo Oeconomus Islamicus* (Vienna, Austria, Joh. Sen. Klegnfurt, 1952, 144p.) with a map showing Foreign Investment in Muslim petro countries”, *Islamic Quarterly*, London, 2(2), July, pp:142-46.
- _____, “Bunuk al-Qard bidun Riba” *el-Muslimun*, Şam, 8(3), 16-21.
- _____, (19580, “El-Mizaniyah wa el-Dara’ib fi asr el-Nabi (as)”) (Arapça) (Kutsal Peygamberlik Döneminde Bütçeleme ve Vergilendirme), *el-Müslüman*, Şam, Eylül. 16-21, (Tr. Sa`id Ramazan).
- _____, *Al-İlâf, ou les rapports économique-diplomatiques de La Mecque pré-Islamique*. Institut Français de Şam, 1957.
- _____, “Banques de prêt sans intérêt,” *Pensée Chi’ite* (Paris), 1962,12.
- _____, “Le monde musulman devant l’économie moderne.” ISEA, 1961.
- _____, *Le problème des origines des sûretés personnelles dans l’Islam* (French) (The problem of the origins of personal guarantees in Islam), *Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions*, tome 8, pp. 327-344.

- _____, Le système économique (French) (The Economic system), in Le Prophète de l'islam, Ankara: Hilat Yayinlari, tome 2, 1975, ss. 840-885.
- _____, Le système économique (French) (The Economic system), in Le Prophète de l'islam, Ankara: Hilat Yayinlari, tome 2, 1975, ss. 840-885.
- _____, “Aan-Hazrat salla-llahu alayhi wa sallam aur Khulafa-e Rashidin ka ta`alluq Tijarat se” (Urdu) (trade as related to the Prophet (pbuh) and his caliphs), The Monthly Tajalli, Hyderabad Deccan, March, vol.1, no. 1, 1927, ss. 48-54.
- _____, “Nahr-Suez ki scheme Hazrat-e Umar ke zamane mein” (Urdu) (The Scheme of Suez Canal at the time of Hadrat Umar). Majallah-e Osmaniah, Khurdadtir.
- _____, Jahiliyat-e-Arab ke ma`ashi nizam ka athar pahli mamlakat-e-Islamiyah ke qiyam par (Urdu) (Impact of the Economic System of Arab Jahiliyah Period on the Establishment of the First Islamic State), Hyderabad (Deccan), Habib Company, 1943, 103.
- _____, “Siyasi Ma`ashiyat” (Urdu) (Political Economy) (Translation from French), Nizam Gazette, Hyderabad.
- _____, “Anjumanha-e Qarzah-e-besudi” (Urdu) (Societies of Interest-free Loan), Ma`arif, Azamgarh, 53(3), March, 1944, ss: 211-16.
- _____, “Hyderabad ke Nizam-zar ki Islah aur `Ashari nizam ki tarwiji” (Urdu) (The reform of monetary system of Hyderabad and development of metric system), in Rahbar-e Daccan (San`ati Number) Hyderabad, Bahman, 1944.
- _____, “Anjumanha-e Qarzah-e-besudi” (Urdu) (Societies of Interest-free Loan), Ma`arif, Azamgarh, 53(3), March, 1944, s: 211-16.
- _____, “Anjumanha-Qarzah-e-besoodi ka maqam tanzim- jaded mein” (Urdu) (The place of Interest-free loan Societies in the new organization), in Rahbar-e Daccan (San`ati Number) Hyderabad, Bahman.
- _____, “Islami sikkon ka wifaq” (Urdu) (Federation of Islamic Currencies), Ma`ashiyat, Nov. December, Vol. 3, Nos. 4-5, 1949, ss, 17- 20.

- _____, “İlaf – Jahiliyyat mein Arbon ke ma`ashi -o- sifarti ta`alluqat” (Urdu) (İlaf – Arabs’ economic and Diplomatic Relations) (Tr.Muhammad Hasan, al-Balagh (Karachi), June, 1968, 15-28.
- _____, “Petrol aur ibtida-e Islam” (Urdu) 1980.).
- Hira, Ayhan, “Klasik Fıkıh Usulü Eserlerinde İctihadın Konumu: Tasnif Ve Muhteva Bakımından İctihat”, *Journal Of Islamic Law Studies*, 23 (2014):89.
- İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (273/886), *es-Sünen*, I-II, İstanbul 1981.
- İbnu’n-Nedîm, Ebu’l-Ferâc Muhammed b. İshak (385/995), *el-Fihrist*, Mısır 1348.
- İslahi, Abdul Azim, “Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics”, *Islamic Economics*, 2014, 2: 1-258.
- İslahi, Abdul Azim, “Muhammad Hamidullah and His Pioneering Works on Islamic Economics”, *İslamic Economics Institute*, (2014): ss. 1-258.
- İskenderoğlu, Muammer, “Türkiye’de İlahiyat Eğitiminin Zihniyeti Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Usûl İslam Araştırmaları*, 2012, 18.18: 141-154.
- Kademoğlu, M. Rıfat, “Sağlam Duruşlu Büyük Âlim: Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, İstanbul 2003, s. 157.
- Kahraman, Abdullah, “Klasik Fıkıh Doktrininde Kadının Namazda İmamlık Yapma Hakkı.” *Marife* (2008): 167-188.
- Kara, İsmail, “Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah’ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye’ye İntikali ve Tesirleri.” Mustafa Kara v. dğr., *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu (18-19 Kasım 2005) içinde*, Bursa: Bursa İl Müftülüğü (2007), s. 73-126.
- Karataş, Ali İhsan, “Hayatı, Kişiliği Ve Düşünceleri İle Muhammed Hamîdullah Sempozyumu”, *İstem* 2002, 6: 297-301.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, “Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çağındaki Dev İslam Âlimi”, *Yedi İklim*, XVI/I 57 (2003), s. 21 -28.
- Koca, Ferhat, “Müstehab.”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, Cilt: XII, s.128-130.

- Koca, Ferhat, “ Mekruh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, Cilt: XII, s.581-583..
- Koca, Ferhat, “Haram.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, ss. 100-104.
- Kumaş, Salih, “Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 4.1, ss. 187-194.
- Macit, Abdulkadir, “Çağdaş İslam Düşüncesi’nde Hilafet Anlayışları: Muhammed Hamîdullah ve Yüksek Hilafet Konseyi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22.2 (2018): 833-858.
- Mustapha, Nadira, *Muhammad Hamidullah and Islamic constitutional*, Master Book, McGill University Libraries, 2002.
- Muhammed İbn İshak İbn İshak, *Siyer-i İbn İshak*, Düşün Yayıncılık, 2012.
- Okay, M. Orhan, “Âlimin Ölümü”, *Yedi İklim*, İstanbul 2003.
- Özkafa, Fatih, “Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabedinin Tarihî Seyri”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2013, 10 (3): 307-326
- Sezgin, Fuat, *Bir Alimin Ardından Notlar*, Akademik Yay., İstanbul 2018.
- Tuğ, Salih, “Prof. Dr. Muhammad Hamidullah”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2002, cilt: II, sayı: 3 [Muhammed Hamidullah’ın Aziz Hatırasına], s. 9-12
- Tuğ, Salih ve M. Kâmil Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (2005): 534-537.
- Uluhan, Sevim, “20. Yüzyılın Yetiştirdiği Bir İslâm Âlimi Olarak Muhammed Hamidullah ve Din Anlayışı”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı IV. 4*, 2014.
- Yaşaroğlu, Kâmil, “Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi: Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 58-59
- Yaşar, Hüseyin, *Batının Kur’an Algısı*, Akademi Yayınları, 2010.
- Zuhayli, Vehbe. *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, C.IX, s.88-97

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Betül ZİRİH COŞKUN

Uyruğu: T.C:

Doğum Tarihi ve Yeri: 21.12.1988/ Hollanda

Medeni Durumu: Evli

Tel: +90 553 565 13 53

Email: betul.zirh@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2020
Lisans	Avrupa İslam Üniversitesi	2016

YABANCI DİL

İngilizce, Hollandaca, Almanca, Fransızca